

A SZLAVISZTIKAI JÖVEVÉNYSZÓKUTATÁS NÉHÁNY PROBLÉMÁJA

1. Ha körütekintünk a magyar jövevényszó kutatás múltjában s jelenében, sajátos kettősségnek vagyunk tanúi. Egyrészt sajnálatos tény, hogy 100–150 év aránylag igen szorgos szófejtő kutatásai ellenére sincs még a magyar szókincs mindegyik rétegéről olyan korszerű szintézisünk, mint immár 2 éve szláv jövevényszavainkról, s még kevésbé van képünk egy másik, az előbbivel szorosan összefüggő problémáról: a magyar nyelv gyakran emlegetett, de mindmáig csak töredékesen feltárt történelmi sugárzóerejéről. Másrészt azonban, s éppen ez a reményt keltő mozzanat, nagyjában és egészében tisztában vagyunk a megoldandó feladatokkal, s meg is kíséreljük mindazon előmunkálatok elvégzését, amelyek idővel nyelvünk új etimológiai szótárához fognak vezetni.

Joggal állapíthatjuk meg tehát, hogy nyelvészeti közvéleményünkben, amelyet elsősorban a még megiratlan történetű „budapesti iskola” képvisel — természetesen vidéki munkatársaival egyetemben — máris kialakult, illetve — a fejlődés rendje szerint — kialakulóban, tökéletesedőben van a jövevényszó kutatásnak egy olyan módszertana, amelyet helyesnek tartunk, s amelynek alkalmazását más nyelvekre, más nyelvcsaládokra is kívánatosnak véljük. Megkísérelhetjük tehát, hogy a szláv nyelvek jövevényszavaink kutatására is alkalmazzuk azokat a legfontosabb módszertani elveket, amelyeket — a különböző nyelvészeti irányoktól átvett szempontok összeválogatása és továbbfejlesztése révén, konkrét feladatunk elvégzése céljából — magyar nyelvészek alakítottak ki.

Persze éppen azért, mivel ezeket a szempontokat napi munkánkban állandóan alkalmazzuk, az itt kifejtendő elvekben nincs és nem is lehet sok újság; szinte „secret de Polichinelle” valamennyi. De ha arra gondolunk, hogy a jövevényszó kutatás módszertana külföldön is meglehetősen kidolgozatlan — amint arról többek közt EINAR HAUGENnek 1950-ben a *Language* c. amerikai folyóiratban megjelent cikke tanúskodik (The Analysis of Linguistic Borrowing) — s hogy szempontjaink következetes alkalmazását illetően a szláv nyelvtudomány gyakorlata távolról sem egyöntetű, akkor e beszámolónak talán mégis lesz némi haszna. Szeretném ugyanis bebizonyítani,

hogy a jövevényszó kutatás egyes mozzanataihoz fűződő szempontjaink együttesen oly rendszert alkotnak, amely alkalmas arra, hogy többek közt a szlavisztikai jövevényszó kutatást is mintegy új útra terelje s a különböző problémakörök harmonikusan összehangolt tanulmányozásának módszertani alapja legyen. E problémakörök közül példáimban ezúttal elsősorban azokat szeretném érinteni, amelyek a szláv nyelvek újabb — főleg nyugati — idegen és kölcsönszavaira vonatkoznak.

2. Bevezetésképpen hadd említsek egy erősen gyakorlati vonatkozású problémát: azt ugyanis, hogy a szlavisztikai lexikológia eddigi gyakorlatában sajnálatosan kevés az egyes szóknak vagy szócsoportoknak szentelt monografikus cikk, tehát a részletproblémák minden ágát-bogát megvilágító, tanulmányoszerű feldolgozás. Különösen elmondható ez a szókészlet újabb elemeivel kapcsolatban; a régi átvételekről, így például a szláv nyelvek régi germán elemeiről bőszéges, ha nem is minden tekintetben megbízható irodalom áll rendelkezésünkre, viszont párjukat ritkítják az olyan szómonográfiák, aminőben például L. TESNIÈRE foglalkozott néhány éve az or. *бокзал* szóval (Revue des Études Slaves [= RÉ.S.] 27 : 255—66).

Előttem a RÉ.S. találmra kiragadott 12. kötete 1932-ből: egyetlen jövevényszóról sincs benne említés, s mint szótörténeti adalékot sem találunk benne mást, mint A. VAILLANT cikkét *gereblye* szavunk szláv megfelelőiről (234—5; vö. KНИЕZSA : SzlJsz. 190). Később talán e folyóiratnál is változott a helyzet; mindazonáltal, ha például az 1946-ban megjelent 23. kötetet lapozzuk át, ebben is legfeljebb 2—3 szótörténeti cikket találunk, köztük ismét A. VAILLANT kis közleményét a mi *karvaly* szavunk szláv megfelelőiről (23 : 155, vö. KНИЕZSA : SzlJsz. 851). Sajnos ebben az egyetlen jövevényszó kutatási közleményben nyoma sincs annak, vajon VAILLANT tudomást szerzett-e NÉMETH GYULÁNAK néhány évvel korábban megjelent idevágó cikkéről (MNy. 39 : 101), amely a kérdéses szláv szavak turkológiai hátterét világította meg. KНИЕZSA ISTVÁN könyve *karvaly* cikkének kellett jönnie, hogy a *kraguj* típusú szláv szavakra vonatkozó szlavisztikai kutatást végre összekapcsolja a *karvaly* szóval kapcsolatos turkológiai eredményekkel (SzlJsz. 850—1). Ez az egyetlen példa már a dokumentáció hiányaira is figyelmeztet; egyelőre maradjunk azonban a szómonográfiák problémájánál. Tekintsük például M. VASMERNAK a szerb és horvát nyelv görög elemeiről írt tanulmányát (Die griechischen Lehnwörter im Serbo-Kroatischen. Berlin, 1944), vagy éppen VASMER orosz etimológiai szótárát: mindkét esetben meglep a monografikus elmunkálatok hézagossága, még akkor is, ha ezeket az egyébként kiváló tanulmányokat nem például W. v. WARTBURG monumentális francia etimológiai szótárának bibliográfiájához, hanem csupán a BÁRCZI GÉZA Magyar szófejtő szótárában közölt irodalmi utalásokhoz hasonlítjuk. Nem nyújt világosabb képet az új lengyel etimológiai szótárnak még említendő filológiai apparátusa sem (FRANCISZEK

SLAWSKI: Słownik etymologiczny języka polskiego. Kraków 1952 —). E szótár esetében egyébként különösen az sajnálatos, hogy egészen az F betűig teljességgel mellőzte a lengyel nyelv újabb jövevényszavait, köztük olyanokat is, mint *atlas* vagy *barchan*, amelyekre pedig — az új lengyel nyelvtörténeti szótár tanúsága szerint (Słownik staropolski. Warszawa 1953 —) — a 14., illetve a 15. század óta vannak adataink (vö. KNEZSA: Szl.Jsz. 14).

Örvendetes tény azonban, hogy a szómonográfiák hiányát immár egyre jobban érzik maguk a szlavisták is; bár egy-egy új szlavisztikai folyóirat, mint a *Die Welt der Slaven* és a római *Ricerche Slavistiche* hagyományos módon szinte ignorálja a szótörténetet, biztató kezdeményezés e téren többek közt I. Sz. HAUSZTOVÁNAK 1956-ban megjelent tanulmánya a *ведомости* néven ismert régi orosz újságok szókészletéről (Из истории лексики рускописных „ведомостей” конца VII. века. Очерки по лексикологии, фразеологии и стилистике. Ученые записки № 198. Изд. Ленингр. Унив. 1956. 51—95). Az ilyenféle, nem szavakból, hanem egyes történelmi források csoportokból kiinduló tanulmányok persze nem feltétlenül nem igazi szómonográfiák; az efféle publikációk jellegüknél fogva nem mélyítik el minden vonatkozásban a vizsgált szavak történetét, viszont igaz az is, hogy cserébe nagyon tanulságos képet adhatnak egy-egy emlék vagy emlékcsoport jellegzetes szókészletéről, tehát többek közt a jövevényszavaknak bizonyos korra megállapítható elterjedéséről és használati értékéről. Efféle vizsgálatokra nyilván szükség lesz a jövőben is. Buzdításul legyen szabad megemlítenem, hogy hasonló kísérleteket — más területen — magam is tettem: 1943-ban a román nemzeti művelődés egyik jeles úttörőjének, az erdélyi Gh. Şincainak gazdasági tanácsadóját vizsgáltam meg a benne található magyar elemek szempontjából (MNY. 39: 363—9), később pedig egy másik román „felvilágosító” (Gh. Lazárnak szókészletével foglalkoztam, különös tekintettel az általa használt magyar és újjörög elemekre (Études Slaves et Roumaines. I: 111—8). A forrásokból kiinduló vizsgálódásokat tehát igen hasznosnak mondhatjuk, de hangsúlyoznunk kell, hogy a nyelvészeti szempontú kutatás rendszeres eljárásaként mégis mást kíván: egyes szavak vagy szócsoportok történeti feldolgozását, tehát igazi szómonográfiákat, amelyek idővel egy-egy jövevényszóréteg teljes feldolgozásává kerekedhetnek (kitűnő példaként hadd utaljunk KIRÁLY PÉTER *paraszt* szavunkról írt monográfiájára is: Acta Ling. 3: 63—123). Az ideális eset az, ha a szómonográfiák írójának már kisebb cikkei kidolgozásakor megvan — legalább cédulákon — nemcsak az általa éppen vizsgált szóra, hanem az egész jövevényszórétegre vagy annak egy nagyobb összefüggő részére vonatkozó adatgyűjtése; az összefüggések megállapítása, az analógiák egybevetése stb. így sokkal szilárdabb alapokon nyugszik. Ha TAMÁS LAJOSNAK egy-egy, a román nyelvbe átkerült magyar szóra, MOLLAY KÁROLYNAK egy-egy német vagy KAKUK ZSUZSÁNAK egy-egy újabb török jövevényszavunkra vonatkozó fejtegetéseit olvassuk, állandóan

az a benyomásunk, hogy nem kiragadott példákról, alkalmi vizsgálódásról van szó, hanem egy készülő nagyobb mű egyik részletéről, illetve olyan tények előadásáról, amelyek a később megírandó teljes monográfiában talán már nem is kerülnek ilyen részletes tárgyalásra. *Örvendetes lenne tehát, ha a szlavisztikai folyóiratokban, „infra et extra muros”, végre kiterjedélyesednék a szómonográfiák közlésének szokása: nemcsak az alapszókészlet tökéletesebb megismerését, hanem a jövevényszó kutatást is döntő módon ez vinné előbbre.*

3. Következő kérdésünk, helyesebben következő módszertani követelményünk szinte szükségszerűen adódik az előbbiből: feltétlenül kívánatos, hogy ha jövevényszavakkal s történetesen egy szláv nyelv jövevényszavaival foglalkozunk, a korábbi kutatásokat a lehető legteljesebb módon vegyük figyelembe. Bár a teljesség — éppen a napjainkban oly súlyos dokumentációs nehézségek miatt — nyilván csupán eszményi követelmény, kiindulópontunk mégis az legyen, hogy minden jövevényszó bibliográfiai apparátusát legalább három irányban kell nyomoznunk: mindenekelőtt tisztában kell lennünk a kérdéses szóval, annak eredetével, földrajzi és történeti elterjedtségével, jelentéskörével, hangulatával stb. az átadó nyelv szempontjából, továbbá vizsgálunk kell az esetleges közvetítő nyelvekre vonatkozó irodalmat, végül pedig vizsgálunk kell a szó irodalmát az átvéő nyelv szempontjából is. Mindez a jövevényszó-kutató részéről rendkívül széleskörű tájékozottságot s biztos kritikai érzéket követel: lépten-nyomon tájékozódnia kell ugyanis olyan területeken, amelyek nem feltétlenül tartoznak szorosan az ő kutatási területéhez, sőt még itt is el kell tudnia választani a jót a rossztól, máskülönben ki van szolgáltatva a felhasznált forrásmunkák minden gyöngeségének. Hogy e téren az ideális követelményektől nagyon messze vagyunk, arra már korábban utaltam *karvaly* szavunk irodalmával kapcsolatban; most csak annyit, hogy a széleskörű tájékozódás megkövetelése napjainkban aktuálisabb kérdés, mint valaha. Nemrég indultak meg a népi demokratikus országokban olyan jeles vállalkozások, mint például a már említett új lengyel etimológiai szótár, s bizony fájdalommal kell megállapítanunk, hogy ennek szerkesztői a magyar szófejtő kutatásokat teljesen ignorálják, nem véve tudomást sem GOMBOCZ—MELICH. sem pedig BÁRCZI etimológiai szótáráról! Hogy ennek következtében a szerkesztők a várhatóánál jóval többször tévednek, az egészen természetes. Régies *fora* szavunkról az EtSz. 2:375 már 1938-ban megállapította, hogy az nem a közolasz *fuori*, hanem a szintén kissé régies és egyben nyelvjárási olasz *fuora*, *fora* átvétele; ennek ellenére a SLAWSKY-féle Słownik etymologiczny, amelyet aligha nézett át romanista, habozás nélkül hirdeti 1955-ben is, hogy a lengyel *fora*! 'precz' (adatok a 17. sz. óta) az olasz *fuori* átvétele (1:234). Ugyaninnen még egy példa: a szótár szerkesztője említi ugyan a szintén neolatin eredetű *fortuna* szónak egyes szláv nyelvekben is felbukkanó 'vihár' jelentését (1:235), de arról

már nem vesznek tudomást, hogy e sajátos jelentésváltozásnak igen nagy irodalma van. S az sem vigasztalhat különösebben, hogy e lengyel szótár a magyarhoz hasonlóan ignorálja például a román nyelvű nyelvészeti szakirodalmat is: ezért pl. a lengyel *fujarku* 'furulya' szó tárgyalásánál semmi utalás ezen érdekes balkáni szó eddigi vizsgálatára. Nem lenne-e hasznosabb és helyesebb a szakirodalomnak sokkal teljesebb áttekintése s a vélekedések, nézetek termékenyebb kicserélése, még az újabb jövevényszavakkal kapcsolatban is? Persze aránylag kiterjedelmű szófejtő szótárak, illetve értelmező szótárak etimológiai függelékei mindig csak a legszükségesebbre szorítkozhatnak, viszont joggal várhatjuk el a nagyobb bibliográfiai apparátust a szakmonográfiáktól, tehát egy-egy jövevényszóréteg átfogó feldolgozásától, valamint egy-egy jövevényszó monografikus tárgyalásától.

A lengyel etimológiai szótár példájából az a tanulság is levonható, hogy az említett hármasságon kívül — átadó és átvevő nyelv, valamint esetleg közvetítő nyelvek — tanulságos áttanulmányozni mindazon nyelvek etimológiai szakirodalmát, ahol a kérdéses jövevényszó, illetve jövevényszóréteg szintén megtalálható. Ha például valaki a bolgár nyelv újjörög jövevényszavaival foglalkozik, hasznos figyelembe vennie nemcsak M. VASMERnek a szerb nyelv görög elemeire vonatkozó munkáját, hanem többek közt a román nyelv újabb görög elemeit is, amelyek a bolgár nyelvben megnyilatkozó görög hatással sok hasonlatosságot mutatnak. Amikor 1939-ben a román nyelv 18. századi újjörög szavaival foglalkoztam (vö. *Les mots d'origine néo-grecque en roumain à l'époque des Phanariotes*, Bp. 1939. Magyar—Görög Tanulmányok. XVII.), rendszeresen idéztem — az akkor rendelkezésemre álló források alapján — nemcsak a megfelelő bolgár szavakat, hanem többek közt az albán átvételeket is; ez a módszer kétségtelenül célravezetőbb volt, mint később M. P. ANDRIOTIS eljárása, aki a bolgár nyelv újjörög elemeit vizsgálva (*Τὰ ἑλληνικὰ στοιχεῖα τῆς βουλγαρικῆς γλώσσης. Αρχεῖον τοῦ θρακικοῦ λαογραφικοῦ καὶ γλωσσικοῦ θησαυροῦ. Περ. Β', Τόμ. Ζ'. Ἀθήναι*, 1952) a román vonatkozásokról teljesen megfeledkezett (persze hiba volt az is, hogy e hézagra később a munka bírálója, MOLNÁR N. sem figyelmeztette, vö. *StudSl.* 1: 289—297). Egymással szomszédos nyelvekkel és kultúrákkal kapcsolatban minden efféle jelenség a jövőben legjobb tudásunk szerint kerülendő, s az sem szolgálhat mentségül, hogy a szerb-horvát nyelv görög elemeiről szólva sajnos VASMER is mellőzte a román nyelv régebbi görög elemeire vonatkozó kutatásokat, tehát pl. G. MURNU közismert művét (*Studiu asupra elementului grec ante-fanariotic în limba română*. Bucuresti, 1894).

Olykor természetesen kronológiai mozzanatok is hozzájárulhatnak ahhoz, hogy még nagy szintézisek dokumentációja is a várhatónál jóval hézagossabb marad. Tudománytörténeti szempontból sajnálatos például, hogy a Szovjet Akadémia új irodalmi szótára (*Словарь современного русского литературного языка*, a továbbiakban ССРЛЯ.) és VASMER etimológiai

szótára (Russisches Etymologisches Wörterbuch) egyidőben, egymással p á r h u z a m o s a n jelentek meg : így sem VASMER nem vehette figyelembe az új akadémiai szótár szócikkeinek végén függelékben közölt nyelvtörténeti adatokat, sem pedig a mai orosz irodalmi nyelv szótára nem igen meríthetett kellőképpen VASMERnek általában igen alapos, körültekintő szófejtéseiből. Mivel azonban az akadémiai szótár még csak az M betűnél tart, VASMER szótárának megjelenése viszont szerencsésen befejeződött, joggal remélhető, hogy az akadémiai szótár következő kötetében s általában a szovjet etimológiai irodalomban ezentúl több nyomát találjuk a vasmeri szófejtések felhasználásának.

Nem zárhatjuk le a lehető legteljesebb tudományos dokumentáció kívánalmát anélkül, hogy még egy körülményre ne hívjuk fel a figyelmet. A nemzetközi dokumentáció kiegészítése valóban sok nehézségbe ütközik, arról viszont a legtöbb kutató gondoskodhat, hogy saját hazájában a tudománytörténeti előzményeket a legnagyobb gonddal vegye figyelembe. Téves lenne tehát például a magyar nyelv szláv jövevényszavaival kapcsolatban a Miklosich előtti irodalmat teljesen mellőzni, s az sem engedhető meg, hogy a korábbi szófejtő kísérletek közül valaki, mondjuk, csupán Gyarmathi Vocabulariumát tartsa számon. Szláv vonatkozású etimológiáink kialakulása és fejlődése rendkívül érdekes tudománytörténeti folyamat, s bőségesen szolgáltat olyan adatokat, amelyekre ma is érdemes figyelni. Ha például *nádor*-ispán szavunkat vizsgáljuk, a megfejtési kísérleteket legalább a 18. század utolsó negyedéig lehet nyomon követni ; megemlítendő tehát például, hogy a *na dvor župan* etimológiai kísérletet nem csupán SÁNDOR ISTVÁN javasolta (vö. Sokféle 12 : 91), hanem már előtte SCHWARTNER M. is (Introductio in artem diplomaticam. Pesthini, 1790. 243), valamint számon tartandó SÁNDOR ISTVÁN vélekedése 1808-ból, amely szerint „eleink ezen Főtisztzteknek 's Főtisztzttartóknak a' neveit . . . a szomszéd tót Udvaroktól vették” (Sokféle 10 : 169). S közömbös lehet-e a mai kutató számára az a tény, hogy *oszlop* szavunkat a keleti szlovák *slup*-pal nem csupán KASSAI JÓZSEF vetette össze 1816-ban, hanem jóval hamarabb, 1746-ban már a besztercebányai születésű J. G. OERTEL is (minderről StudSl. 2 : 289—90, 301)? Az efféle tudománytörténeti mozzanatok jóformán mindegyik szláv területen még szorgos felkutatásra várnak ; tekintettel azonban arra, hogy legalább a 19. századi orosz nyelvészet monumentális arányú bibliográfiája most van megjelenőben (Библиографический указатель литературы по русскому языкознанию с 1825 по 1880 год. Москва, 1954—), joggal remélhetjük, hogy a jövevényszó kutatást az egyes etimológiák története is további munkára fogja sarkallni.

4. E néhány bevezető megjegyzés után lássuk most rendre mindazon követelményeket, amelyeket a jövevényszókat tárgyaló tanulmányok és szótári cikkek egyes részeivel kapcsolatban jelezni kívánunk. Mint már emlí-

tettük, a két pólus, mely közt mozgunk, természetesen az átadó és az átvevő nyelv; ezek közé esetleg egy vagy több közvetítő nyelv lépcsője ékelődik. Megjegyzendő az is, hogy minden jövevényszót tárgyalhatunk a *szcendens* és *deszcendens* módon: *deszcendens*, tehát az átadó nyelvből kiinduló tárgyalásmód azonban legfeljebb egyes etimológiai szótárakban fordul elő, mint például WALDE-POKORNY indoeurópai és WARTBURG francia etimológiai szótárában. Ennél sokkal szokottabb az átvevő nyelvből kiinduló *aszccendens* tárgyalásmód; a továbbiakban mi is ezt alkalmazzuk.

5. Ha mindenekelőtt a jövevényszót az átvevő nyelvben elfoglalt helye szempontjából vizsgáljuk, a mai kutatónak is föltehetjük mindazon kérdéseket, amelyeket egykor KRESZNERICS FERENC, a reformkor egyik legélesebb szemű lexikográfusa, szegezett szótáríró kortársai mellének. Szerinte minden szóval kapcsolatban szorgosan megvizsgálandó, „élő-e azon föl hozott szó? és mennyire? van-e mindenütt keletben? nem simultt-e ki a' köz-életből? hol tartózkodik még? és mely részén a' . . . hazának? vagy leg alább volt-e valaha szokásban? ki jegyzette föl? kinél, hol, és micsoda értelemmel fordul elő? (Magyar Szótár. bev. 1:41). E kérdésekbe foglalt utasításból ma is egész sor módszertani elvet olvashatunk ki, s ezek közül a legfontosabb: az átvevő nyelvnek minél tökéletesebb ismerete nemcsak filológiai, hanem lehetőleg gyakorlatilag is, továbbá nem csupán az átvevő nyelv szótári adatainak, hanem irodalmi használatának minél behatóbb tanulmányozása. Írott emlékek, és amennyiben szükséges, illetve lehetséges, irodalmi emlékek kellő bűvárlása nélkül nincs és nem is lehet korszerű jövevényszó-kutatás; a szövegek élő valóságát semmiféle szótári apparátus nem pótolhatja! Nem helyeselhetjük egy-egy tanulmányozott szónak a szövegösszefüggésből való kiszakítását sem; ha például B. UNBEGAUN a szerb irodalmi nyelv kezdeteiről írva idézte Obradović néhány russzicizmusát (vö. *Les débuts de la langue littéraire chez les Serbes*. Paris, 1935. 67), példáihoz mindjárt hozzá kellett volna tennie, hogy az idézett russzicizmusok *értekező prózában* fordulnak elő, s nem, mondjuk, Obradović meséiben! S hiába említi UNBEGAUN az efféle kölesönzésekkel kapcsolatban az átvétel „primitív technikáját”, amelyet később legalább részleges „elszerbesítés” váltott fel (korábbi *вкyc* helyett *укyc*, *просвещение* helyett *просвета* stb.), mindez kevés megfelelő történeti dokumentáció s főleg történeti kronológia nélkül! Azoknak, akik sokáig csak hangtörvények szerinti megfelelést nyomoztak, végre észre kell venniök, hogy a jövevényszavaknak nemcsak hang- és alaktanuk, valamint szintaxisuk és szemantikájuk van, hanem — főleg újabb átvételek esetében — bizony van *stilisztikájuk* is. Ha például valaki az orosz nyelv 18. és 19. századi újabb nyugati elemeivel foglalkozik, nem lehet számára közömbös, mely írók, mely művekben, milyen körülmények közt alkalmazták a kérdéses idegen szót; maguknak tulajdonították-e,

vagyis az író saját nyelvhasználatának, vagy pedig szereplőik szájába adták. Sajnos, például az orosz ангажировать igével kapcsolatban az új akadémiai szótár sem nyújt teljesen megnyugtató képet; a 'táncra felkér' jelentéshez, mely a hajdani szalonélet jellemző eleme, csupán Piszemskijből idéz (I: 136), de megfélekedzik többek közt Lermontovnak egyik idevágó igen szép példamondatáról (egy félművelt vidéki katonatiszt mondja Lermontovnál Mary hercegnőnek: „Я таки опять имею честь вас ангажировать pour mazure”. Герой нашего времени II. 22го мая). E szócsaláddal kapcsolatban egyébként érdemes emlékeztetni arra, hogy a ССРЛЯ.-ban még rosszabbul járt az ангажемент főnév, amelyre itt csupán 1869-től találunk adatokat (I: 136); ez a datálás azért meglepő, mivel már H. A. SZMIRNOV idézte e főnevet a 18. század elejéről. Kurakin herceg irataiból (Западное влияние на русский язык в Петровскую эпоху. СБОРЯС. LXXXVIII. 2. 38.).

Irodalmi szövegeknek a jövevényszó-kutatás szempontjából való átbúvárlása azért is nagyon ajánlatos, mert — bármily meglepő —, például az orosz nyelv esetében, az orosz lexikográfia nagy hagyományai ellenére, még mindig lehet szótározatlan idegen szavakat olyan közismert regényben is találni, aminő Dosztojevszkij Bűn és bűnhődése. A mai orosz nyelvben már teljesen ismeretlen a francia társalgási nyelvben igen gyakori *avenant* mn. átvétele, az orosz kicsinyítő képzővel ellátott és szintén társalgási nyelvi авенантенький mn., melyet Dosztojevszkij, nyilván kora nyelvszokásából kiindulva, személyekre alkalmazott. Razumichin ugyanis egyik nőismerősükről szólva ezt mondja Raszkoljnikovnak: „Я брат, никак и не ожидал, чтобы она была такая авенантенькая” (II. rész, 3. fejezet). Persze efféle, a teljes szótározatlanság homályába merült jövevényszavakra aránylag ritkán bukkanunk, de hogy akadnak, talán minden korban s mindegyik szláv nyelvben, az kétségtelen.

Itt, a szövegemlékek jelentőségének hangsúlyozásával kapcsolatban kell emlékeztetnünk HADROVICS LÁSZLÓnak „Szláv jövevényszavaink kérdéséhez” címen közzétett kiváló adalékaira (I. OK. 10: 133–168). Amit eddig néhány újabb kölcsönszóról elmondtunk, az voltaképpen azoknak a tanácsoknak, figyelmeztetéseknek továbbfejlesztése, alkalmazása, amelyeket HADROVICS LÁSZLÓ középkori okleveles emlékek szórványait illetően fejtett ki; mindenestre mivel a szláv nyelvtörténeti szótárak — például orosz vonatkozásban — még mindig nem tárták fel az egész elérhető dokumentációt a maga teljes gazdaságában, a közvetlen szövegismeretet természetesen szintén a helyes etimologizálás sine qua non-jának tartjuk.

Persze azért nem szabad mellőznünk a szótári dokumentációt sem: a kellő történeti perspektívát mindig a lexikográfiai hagyománynak és a szövegemlékekből nyert adatoknak egymásra vonatkoztatása adja meg. Immár több szláv nyelv területén, így az oroszban és a lengyelben, eléggé megbízható adataink vannak egy-egy szó felbukkanásának korára vonat-

kozóan ; helyes tehát, hogy dokumentációnk segítségével esetleg a tisztán szótári adatokra támaszkodó kronológián is igazítsunk egyet-mást. Az авантаж-ный mn.-et, amely nyilván orosz képzés az авантаж (< fr. *avantage*) fn.-ből, de a francia *avantageux* mn. mintájára, az új orosz akadémiai szótár csupán Nordstet 1780-ban megjelent szótáráig követi nyomon (ССРЛЯ. 1 : 27), pedig egyetlen történelmi szöveggyűjtemény elég ahhoz, hogy Taticsevnek egyik Tredjakovszkijhoz intézett levele segítségével 1736-ig nyúljunk vissza (Обнорский-Бархударов : Хрестоматия по истории русского языка. 1949. 2/2 : 90), s ha felhasználjuk SZMIRNOV kutatásait (i. m. 28), megállapíthatjuk, hogy a főnév és a melléknév körülbelül egyidőben, 1710 táján jelent meg az orosz nyelvben.

Szöveg és szótári adat közt bizonyos mértékben átmenetet jelentenek a hajdani írói szójegyzékek, glosszáriumok, melyek a nyelvújítás fontos mérföldkövei ; az oroszoknál már a 18. század első felében találunk ilyeneket (vö. В. В. Виноградов: Очерки по истории русского литературного языка XVII—XIX. Москва, 1938, 48—9, 54), a cseh írói glosszáriumokat pedig, melyek ugyancsak a 18. századból származnak, újabban Н. ВЕКЕР joggal vetette össze pl. Kazinczy szójegyzékeivel (vö. Zwei Sprachanschlüsse. É. n. [1948] Humboldt-Bücherei. Sprachwissenschaften. 2. sz. 19). Hogy e glosszáriumokon kívül a kifejezett neologizmus-szótárak szintén igen fontosak, azt mondanunk sem kell ; e tekintetben egyes szláv nyelvek aránylag kedvező helyzetben vannak, hiszen pl. a legrégebb orosz neologizmus-gyűjteményt, az 1704 körül írt Лексикон по вокабулам новым с. művet Nagy Péter sajátkezűleg javította át, mintegy irányt szabva az orosz nyelvújításnak. De hol vagyunk még attól, hogy v a l a m e n n y i efajta emlék megtalálja méltó helyét egyrészt a lexikográfiai gyakorlatban, másrészt pedig a jövevényszó-kutatásban ?

Az átvevő nyelv szempontjából egészen más dokumentációs kérdéseket vetnek fel azok a szók, amelyek nem a hivatalos és nem is a szépirodalmi nyelvbe kerültek át, hanem a népnyelvben, illetve — legalább alkalmilag — erősen népies jellegű szövegekben találhatóak. Ezeknél az átvett szó hangalakját különös figyelemmel kell vizsgálni s fel is kell jegyezni, hiszen még nagyon messzire vagyunk attól, hogy legalább megközelítő képünk legyen pl. az orosz nyelvben meghonosodott jövevényszók nyelvjárási vagy általában népies alakváltozásairól! Ezen alakok számbavételére VASMER tett ugyan olykor kísérletet, de persze az ő dialektológiai forrásai is rendkívül szerények a népies alakváltozatok reális gazdagságához képest. Pedig kétségtelen, hogy a népiessé vált jövevényszók alakváltozatai sok esetben nem csupán hang-és alaktani, hanem elsősorban n y e l v s z o c i o l ó g i a i problémákat vetnek fel. E tény bizonyítására elég néhány közismert magyar nyelvtörténeti adatra hivatkoznom. Ismeretes, hogy latin eredetű *familia* szavunknak régóta van egy hangátvetéses *falumia* változata, amelyet feljegyzett többek közt GYAR-

MATHI is (Voc. 17). De vajon hol, milyen társadalmi rétegben keletkezett a legalább 18. századi *falamia* változat? Véleményem szerint olyan környezetben, amely már periférikus helyzetű volt a latinul jól tudóknak az összlakossághoz mérten aránylag vékony rétegéhez képest, s ahol így a latin-magyar kétnyelvűségnek, az átadó nyelv tudatosságának *f é k e z ő h a t á s a* már kevésbé érvényesült. Éppen ezért nálunk a népnyelvet nagy becsben tartó Gyarmathinak kellett jönnie, hogy ezt az addig csupán beszélt nyelvi alakváltozatot a mi lexikográfiai hagyományunkba bevezesse. Persze efféle népies alakváltozatok főleg többé-kevésbé bonyolult fonetikájú jövevényszók közé burjánzanak (ilyen *familia* szavunk is), s ismétlem, olyan környezetben, ahol átadó és átvevő nyelv kettőssége már nem feltétlenül jelent bilingvizmust. Hasonló példa a francia *robe ronde* orosz átvétele az irodalmi nyelvben *рoбpoн* alakban (VASMER szerint 1764 óta, vö. 2 : 525), viszont már 1740 körül megtaláljuk a népiesebb *лабpoн* alakban (Обн.—Барх.: i. m. 2/2 : 110). Ugyanitt a 'hálókabát' neve *полшляфop*, a 'hálóköntös' pedig *шляфop*, de ennek a Daljnál is meglevő *шляфop* alaknak keletkezését csak akkor értjük meg, ha feltesszük, hogy a németből átvett **шляфpoк* alakban a német összetélt fel nem ismerők a végződést orosz *k i c s i n y í t ő* képzőnek fogták fel s ennek az -oк végződésnek lefejtése után analógiásan következtették ki a nem-létező *шляфop* alapszót.

Nem véletlen, hogy e két alakot, a *лабpoн* és *шляфop* alakváltozatokat népies szövegben, mégpedig 1740 körüli *лубочные картинки* rigmusaiban találtuk meg; ha a 18. század első felének hivatalosabb jellegű szövegeit vizsgáljuk, ott efféle változások jóval ritkábbak, illetve ha vannak, akkor mélyebb történelmi tanulságok levonására jogosítanak. НАУРТОВА például helyesen állapítja meg (i. m. 66), hogy az orosz *гарнизон* szó Nagy Péter korában honosodott meg (az új akadémiai szótár csak 1731-ig nyomoz vissza, vö. ССРЛЯ. 2 : 41—2), s fontos, hogy közli az 1704 körüli *гварнизон* változatot is, mely először a cáр személyes közreműködésével készült *Лексикoн*-ban fordul elő. De vajjon hogyan keletkezett a *gv*-kezdetű, régies változat? Mivel a fr. *garnison* ennek magyarázatára nem elégséges, nyilván SZMIRNOVnak lesz igaza (i. m. 82), aki a fr. *garnison* mellé odaállította az ol. *guarnigione* alakot is. Tehát vagy a francia és az olasz szó keveredésével van dolgunk, vagy pedig — s ez talán történetileg is igazolható — egy északolasz **guarnison* átvételével, tehát egy olyan alakkal, melyben a szókezdő *g*-hangcsoport intervokalikus zöngés spiranssal (esetleg zöngés affrikátával) társult.

De ezzel még nincs kész az orosz *гарнизон* alakváltozatainak regénye! Sokkal bonyolultabb kérdést vet fel a Gogolnál is 'helyőrségi katonaság' jelentésben, tehát gyűjtőnévként előforduló *гарниза* (vö. ССРЛЯ. 3 : 41), amely nézetünk szerint talán orosz földön keletkezett régi „diákszó” (az orosz terminológia szerint *семинаризм*). Görögös műveltségű diákok, papok, akik jól tudták, hogy pl. *λεξικόν* többes alakja a görögben *λεξικά*, erre a

mintára alkották meg a neolatin eredetű, „álgörög” *гарнизон* szó többesét *гарнизó* alakban, sőt idővel érvényesült itt a *полотнó ~ полотна* típusú hangsúlyeltolódás is, s kialakult a másodéles *гарниза* változat, amelyre a ЦСРЛЯ. szintén közöl adatokat (i. h.).

Ezen egy-két példa, azt hiszem, élénk világot vet nemcsak az első előfordulások, hanem az alakváltozatok idézésének feltétlen szükségére. Lehet, hogy a változatok összekeresése sok vesződéssel jár, de nem fontos-e tudnunk, hogy pl. a lengyel *farmazon*nak ismeretes régebbi s nyilván eredetibb *franmazon* változata (SLAWSKY: i. m. 1:220), s hogy a fr. *falbala* a lengyelben többek közt a kicsinyítő képzővel ellátott *falbaka* alakban is ismeretes (i. m. 218)? Persze ha efféle változatokat idézünk, mindegyikhez szükséges lenne kellő nyelvészeti minősítést is csatolnunk vagy legalább az idézett alak forrását megjelölnünk.

6. Mindeddig az átvett szó hangtestének, vagyis a szóegyed külső alakjának lehető legteljesebb megismerését jelöltük ki elvégzendő feladatként, most azonban — mivel a szó „kétaréú entitás”, hangtest és jelentés együttese —, hangsúlyoznunk kell azt is, hogy egyszersmind nagy figyelmet kell fordítanunk az átvett szó jelentés tartalmára is: legyen tehát gondunk mind az átvett szóval, mind pedig a figyelembe vett egyéb lexikális elemekkel kapcsolatban nemcsak egy-egy szó főbb jelentéseire, hanem lehetőleg a finomabb jelentésárnyalatokra is. E kérdés jelentőségét HADROVICS LÁSZLÓ idézett tanulmánya már kidomborította; elég ezúttal például a *násfa* szó kapcsán adott beható szemantikai elemzésére utalnunk (I. OK. 10: 154—6). Sajnos, efféle gondosságnak nem mindig vagyunk tanúi, nincs mindig szilárd híd kifeszítve az átvevő és az átadó nyelv közt. Az orosz *клоака* szót például az új akadémiai szótár közvetlenül a latin *cloaca*-ból származtatja (ЦСРЛЯ. 5: 1039), és — a szótár etimológiai részének szükségszerűen vázlatos jellege miatt — nem veszi, sőt ily természetű műben nem is veheti figyelembe, hogy a latin szó szemantikai tartalma jóval szűkebb körű volt, mint aminő jelentéskörhöz e szó a modern orosz nyelvhasználatban jutott. Ahhoz tehát, hogy megmagyarázzuk egyrészt a szónak állattani vonatkozású használatát, másrészt pedig az orosz irodalmi nyelvből ismert néhány átvitt jelentését (így 1. 'piszkos odú', 2. 'erkölcstelen környezet'), feltétlenül más modern európai nyelvekhez kell folyamodnunk, többek közt a franciához, ahol *cloaque* helyiségről, személyről egyaránt mondható: *sa maison est un cloaque, cette femme est un cloaque* — írta MOZIN jeles francia-német szótárában, a 19. század első felében (mi az 1842-ben megjelent 3. kiadást használtuk, vö. még Littré 1: 645). Érdekes azt is megjegyeznünk, hogy MOZIN szótára német értelmezésében a *Kloake* szót csupán helyiséggel kapcsolatban merte használni, de emberrel kapcsolatban már nem! Ez azért fontos, mert így az orosz szó jelentés tartalmát inkább a franciából, mintsem a németből származtathatjuk.

S hadd idézzünk egy magyar vonatkozású példát is. A m. *kard* szó szláv megfelelőivel kapcsolatban SULÁN BÉLA említi Hvozdzik adatát, amely szerint a szlovákban *kord* a. m. 'vívótőr' (MNY. 53 : 160). Noha tudjuk, hogy *kard* szavunk megfelelői más nyelvekben igen gyakran valóban 'tőr' jelentésűek (az orosz *копюк* egyenesen 'gyíkleső', mint tengerészek és repülők szabványos fegyvere), Hvozdzik adatával talán érdemes lenne alkalmilag közelebbről foglalkozni, hiszen — feltéve, hogy értelmezése pontos és élőnyelvi példával is igazolható, — esetleg a 'kard' → 'tőr' jelentésfejlődés egyik érdekes példájával van dolgunk. A kérdés persze nem igen oldható meg így, elszigetelten, hanem általában a szlovák vívási terminológia közelebbi tanulmányozását igényelné, s azt is tisztázni kellene, hogyan viszonylik az idevonható szlovák és cseh szavak jelentésköre az idetartozó egyéb szláv megfelelőek jelentésköréhez. — Mivel nyilván igen bonyolult történetű szóról van szó, a szemantikai tartalom tisztázása esetleg nyújt majd némi útbaigazítást a szó vándorlásának egyes részleteire vonatkozóan is. A cseh szót egyébként a magyarból származtatta már a HOLUB—KOPÉČNÝ-féle etimológiai szótár is. Kissé problematikus viszont a cseh *kordik* 'kis dísztőr' magyar eredete; ez ugyanis nagyon emlékeztet az orosz *копюк*-ra, tehát még ha a cseh alapszó magyar eredetű is, egy-egy származékának jelentésfejlődésébe már bejátszhattak más szláv nyelvi megfelelőek is. Még csak annyit, hogy az orosz *копѣ* szó szintén közelebbről megvizsgálandó; N. A. BASZKAKOV szovjet turkológustól nyert felvilágosítás szerint az oroszban ma *копѣ* egyáltalában nem ismeretes, sőt nem igen lehetett az a múlt században sem, hiszen pl. Dalj a *kortik* kicsinyítő alakot — persze tévesen — még a *копюкии* cikkben említette! Vö. azonban óor. *копѣ* stb., VASMER 1 : 624; *копюк* i. m. 1 : 635.

7. A szlavisztikai jövevényszó kutatásnak mindmáig meglehetősen gyöngye pontja az átvett szavak tanulmányozása az á t a d ó nyelvek lexikális rendszerének s a rá vonatkozó irodalomnak kellő figyelembevételével. E kérdéssel érdemes lenne részletesen foglalkozni; ezúttal csupán néhány különösen fontos igényre szeretnék utalni.

a) A szlavisztikai munkákban eléggé sok tévedés származik az átadó nyelvek szóképzési lehetőségeinek, valamint a múltban valóban használt származékoknak nem eléggé körültekintő számbavételéből. Amikor például VASMERnek magyaráznia kellett az or. романист 'regényíró' szó eredetét, a „kikövetkeztetett” fr. *romaniste elé csillagot tett (2 : 534), egyszerűen azért, mert nem ütötte fel például Littré szótárát, melyből kideríthette volna, hogy ez a szó, mely helyett a mai franciában *romancier* használatos, egyenesen Pierre Bayle, a jeles filozófus alkotása, s a 18. század első fele óta mutatható ki (4 : 1750). E szóval kapcsolatban egyébként érdemes megemlítenünk, hogy az *-ista*, *-ismus* képző európai történetét a szlavisták sajnos elég gyakran nem veszik figyelembe, s hajlandók belső fejlődéssel, önálló képzéssel magyarázni olyan származékokat is, amelyek egyszerűen kölcsönszavak (vö. FOGARASI

M., StudSl. 2 : 336—44). E tévedéstől nem mentek a legújabb munkák sem ; nem mindegyik újabb szláv etimológiai vonatkozású munka követi pl. HOLUB—KOPЕЇNÝ cseh etimológiai szótárának eljárását, amely szerint a *communisme* szót 1840 körül E. Cabet francia szocialista alkotta. S hogy még egy példát idézzünk e szócsaládból, természetesen nem tarthatjuk belső orosz képzésnek a csak USAKOVVAL dokumentálható, tehát meglehetősen modern or. коммуникативный мн.-et sem pl. a коммуникативная функция языка szerkezetben (vö. ССРЛЯ. 5 : 1246) ; e kifejezés ugyanis nem más, mint a fr. *la fonction communicative du langage* kifejezés teljesen hű átírása.

b) További fontos követelmény, amint az *-ista*, *-ismus* képzővel kapcsolatos egyes esetekből is kiviláglik, a közvetítő nyelveknek mindenemű munkában az eddiginél sokkal pontosabb regisztrálása. A 18. század eleje óta kimutatható orosz коммуникация szót már SZMIRNOV a lengyel *komunikacja* közvetítésével kapcsolta a latin *communicatio*hoz (i. m. 149); sajnos legutóbb az új akadémiai szótárból (ССРЛЯ. 1 : 1246) — bizonyára a rövidségre való törekvés következtében — a lengyel közvetítés gondolata mégis elmaradt, s az orosz szó közvetlenül a latinból átvett kölcsönszóként szerepel! Nem lett volna felesleges azt is megmagyarázni, vajon minő közvetítés, illetve nyelvi adaptáció révén lett a latin *commercium* az oroszban nőnemű fn. (коммерция). Itt említem meg azt a tényt, hogy a коммерция szóval alkotott forradalom előtti hivatalos címek egyike-másika, így коммерции советник (ССРЛЯ. i. h.) természetesen nem közvetlenül a latin *commercium*hoz kapcsolandó, hanem sokkal inkább a n. *Kommerzrath*hoz! Persze efféle részletek közlésének lehetősége mindig a szótár szövegtő részének általános jellegétől, módszerétől függ ; ha egy-egy értelmező szótár etimológiai vonatkozásban csupán a legszükségesebbet adhatja meg, minden részletezés nélkül, ajánlatosabb az *ilyen* típusú szótárból az egész szövegtő részt elhagyni. Készülő nagy magyar szótáraink (Értelmező Szótár, Akadémiai Nagyszótár) is így cselekszenek.

Sajnos nemcsak latin, hanem görög szavakkal kapcsolatban is igen gyakori a közvetítési lehetőségeknek rendkívül sommás, vázlatos jelzése, illetve — talán még gyakrabban — teljes mellőzése. Ime néhány — semmiestre sem követendő! — példa az új bolgár akadémiai szótárból (Речник на современния български книжовен език 1955), amelynek etimológiai utalásai általában nagyon vitathatók. Криза a. például csupán a szó görög ősforrására történik utalás, pedig nyilvánvaló, hogy a szó alakja, a szerb-horvát криза-val együtt, inkább a n. *Krise* s a fr. *crise* rokona, s pl. кабинетна криза (oroszul kissé másképp : правительственный кризис) a n. *Kabinettskrise*, illetve a fr. *crise du cabinet* pusztán átírása. Egyáltalában nem helyeselhető egyes tudományos összetételeknek közvetlenül a görögből való származtatása sem ; mivel pl. a *crystallographie* műszót 1772-ben javasolta Romé de Lisle (Dauzat), az „álgörög” jellegű bolgár кристаллография összetételt nem aján-

latos egyenesen a görögből származtatni (1 : 658 ; hasonlóképpen ССРЛЯ. 5 : 1663). Nem közvetlenül a görögből történt átvétel természetesen a bolgár критика szó sem ; egyes frazeológiai kapcsolatai orosz megfelelőikkel együtt közismert európai vándorkifejezések (vö. n. *die Kritik nicht aushalten*; *unter aller Kritik* ~ or. не издерживать критики, ниже всякой критики ~ b. не издържа критика, стои под всякаква критика stb.). Itt jegyezzük meg, hogy a bolgár akadémiai szótár — feltűnő módon — éppen az orosz nyelv közvetítő szerepével bánik meglehetősen mostohán ; pedig nyilvánvaló, hogy ha куверта 'hajófedélzet' és кувертюра 'ágyterítő' lehet akár közvetlenül is a fr. *couverte*, illetve *couverture* átvétele, azért pl. куверт 'teríték' jelentésben mégis inkább az azonos hangzású or. куверт átvétele, mintsem közvetlenül a francia szóé, s кубически метр is inkább az oroszból való, mintsem közvetlenül a gör. κύβος-ból (l. кyб a. 1 : 666), stb. Sajnos a bolgár akadémiai szótár azt sem jelzi, hogy pl. кубатура nem görög, hanem latin képzésre mutat, s hogy кубизъм nyilván francia eredetű (vö. *cubisme*, 1910 kör., Dauzat).

Bár ezek után egyéb példák idézésétől nyugodtan eltekinthetnénk, talán nem felesleges e szempontból, ti. a közvetítő alakok elégtelen említése kapcsán még egyszer néhány szóval kitérni a SŁAWSKI-féle új lengyel etimológiai szótárra is. Sajnos, az átvételek behatolásának útját-módját ez is sokszor a hagyományos szükszavúsággal intézi el. A 18. század óta ismeretes lengyel *gabinet* szót helyesen csatolja ugyan az ol. *gabinetto*hoz, de azt már hibásan veszi át a HOLUB—КОРЕЦНЫ-féle szótárból, hogy a cseh *kabinet* k i z á r ó l a g a fr. *cabinet* folytatója (1 : 243—4)! A n. *Kabinett* közvetítő szerepéről semmi esetre sem szabad megfeledkezni. Valószínűleg a *g*-kezdetű „olaszos” alakok mintájára van meg a lengyelben a fr. *corset* is *gorset* alakban ; a cseh *korset* viszont nyilván német közvetítéssel került át a franciából. A német közvetítésről a cseh és lengyel szótárak általában gyakran hallgatnak ; HOLUB—КОРЕЦНЫ egyszerűen latin (!) eredetűnek mondja a cseh *fiála*, *fialka*, lengyel *fioletek* szókat, a lengyel *fioletkowy*, *fioletowy* mellékeveket közvetlenül a fr. *violet*-ből származtatja, mintha a németben *Viole*, *violet* soha nem is létezett volna (az orosz megfelelőekről helyesen, a kfn. közvetítés figyelembevételével, VASMER 3 : 206—7, valamint SŁAWSKI 1 : 229).

c) De menjünk tovább! Aggodalomra adhat okot az a tény is, hogy a szláv nyelvek újabb jövevényszavainak kutatói aránylag nagyon ritkán vetnek számot egy-egy szó teljes jelentéskörével az á t a d ó nyelvben ; mivel az átvett szó eredeti jelentéskörét nem tisztázták behatóan, természetesen könnyen homályban marad az átvett szó további jelentésfejlődése is. Erről a problémáról az átvevő nyelvek szempontjából már mondtam egyet-mást (l. az or. клоака szóra vonatkozó megjegyzéseim : 135), s ezért csak utalok arra, hogy pl. a cseh *palanka* szóval kapcsolatban SULÁN BÉLA nemrég beható jelentéstani elemzéssel örvendeztetett meg (MNY. 53 : 163—4).

d) Nagy lépéssel vinné előre a szlavisztikai jövevényszó kutatást az is, ha végre átmenne a köztudatba A. GRAUR román akadémikusnak ama megállapítása, amely szerint egyazon szó valamely nyelvben többféle közvetítéssel is átkerülhetett (vö. Etimologie multiplă. Studii de lingvistică generală. București, 1955. 26—35). E kérdést legutóbb a cseh *lar* szóval kapcsolatban érintette SULÁN B., hiszen annak ellenére, hogy a cseh szót 'kiabálás, dörgés, zaj' jelentésben a m. *lárma*val vetette egybe, hozzátette, hogy a cseh *lar*mo 'katonai riadó' közvetlenül a német katonai nyelvből származik (MNy. 53 : 161—2). Kérdés azonban, vajon a cseh *lampaš* nem származhat-e szintén nemcsak a szlovákon át a m.-ból, hanem közvetlenül a latinból is. Olyanféle eset volna ez, mint a r. *lampe* szóé, amely — GRAUR szerint — az or. лампа, a fr. *lampe*, a n. *Lampe* s a m. *lámpa* átvétele egyaránt lehet (a népies és régies színezetű r. *lambă* viszont az újjörögből származik).

8. Mindeme megjegyzések elmondása talán azért sem volt felesleges, mert napjainkban minden közép- és keleteurópai országban sűrű egymásutánban jelennek meg különböző jellegű szótárak, köztük olyanok is, amelyek etimonokat tartalmaznak, s mégis: az itt óhajtott szempontok alkalmazása terén még nem teljes a következetesség. Nemrég vettük kézhez az új orosz értelmező szótár 1957-ben megjelent s adatközlő részében rendkívül gondosan kidolgozott Словарь русского языка (a továbbiakban: СРЯ.) I. kötetét, s bár természetesen ennek sem a szövegtés a főfeladata, itt is találunk olyan szócikkeket, amelyek ellentétbe kerülnek nemcsak az általunk vázolt szempontok egyikével-másikával, hanem az orosz irodalmi nyelv szótárának eddigi köteteivel is. Ime néhány példa mutatóba:

Абитуриент Usakov (1 : 3) szerint a l. *abiturus* szóval van kapcsolatban; a ССРЛЯ. 1 : 14 egy „új-latin” („нов. лат.”) *abituriens*re utal, a СРЯ. 1 : 3 pedig már — minden megszorítás nélkül — a latin *abituriens* alakra. Nem lett volna helyesebb arra az eredményre jutni, hogy a csak 1861-ben felbukkanó or. абитуриент —, a hasonló lengyel, szerb stb. szóval együtt — egyszerűen a n. *Abiturient* átvétele?

Абонировать: Usakov 1 : 3 szerint a fr. *abonner*-ből származik, a ССРЛЯ. 1 : 15 szerint — s nyilván ez a helyes! — a közvetlen forrás a n. *abonnieren*; a СРЯ. viszont s e m m i f é l e etimont nem ad, tehát a gyanútlan olvasóban azt a benyomást keltheti, hogy az or. абонемент a fr. *abonnement* átvétele ugyan, de абонироваться belső orosz képzés — valami módon — az абонемент főnévből.

Абортивный: Usakov 1 : 3 a latin *abortivus*-ből eredezteti, a ССРЛЯ. 1 : 16 — helyesen! — a fr. *abortif*-ből, a СРЯ. 1 : 4 viszont semmiféle etimonnal nem szolgál. Nem lett volna-e jobb is, egyszerűbb is az új akadémiai szótárból a helyes etimonokat gondosan átvenni?

Абразивы a. a СРЯ. 1 : 4 elismeri, hogy a fr. *abrasif* átvétele, viszont az абразивный cikkben semmiféle származtatást nem találunk.

Az or. абрикос fn.-vel kapcsolatban Usakov 1 : 4 és a СРЯ. 1 : 4 csupán a fr. *abricot*-val operál, bár ez az alak az orosz szövégi mássalhangzót nem magyarázza ; a ССРЛЯ. 1 : 17 utal a holl. *abrikoos* és a n. *Aprikose* alakra, de erről a СРЯ. mégsem vesz tudomást. VASMER szerint (1 : 2) a szó h o l - l a n d közvetítéssel került az oroszba, s valóban legjobban ez magyarázza mind az orosz intervokalikus *-br-* hangkapcsolatot, mind pedig az említett végmássalhangzót.

Абсолютизм a. Usakov 1 : 5 csak a latin *absolutus*-t közli etimonként, a ССРЛЯ. 1 : 20 utal azonban a fr. *absolutisme*-ra (erre adatok 1830 óta, vö. Dauzat). A СРЯ. абсолютизм, -ист a. mellőz mindennemű etimológiai utalást. Meglepő az is, hogy a ССРЛЯ.-ban az or. абсолют egész szócsaládja mindössze a l. *absolutus*-szal van kapcsolatba hozva, s így az olvasó akár a абсолютный чемпион jelzős szerkezetet is (1 : 5) — latin eredetűnek vélheti.

Azt hiszem, e néhány kiragadott példa eléggé igazolja, mennyire szükséges volna. még nem par excellence etimológiai szótárakban is, nemcsak a tőszóknak, hanem a származékoknak pontosabb elemzése. Ha nem így jár el a szótáríró, a nyelv- és művelődéstörténet fontos tényei maradnak homályban. Nehezebb lenne frazeológiai kapcsolatok etimológiai magyarázata ; e téren a kutatás, sajnos, még Európa-szerte szinte gyermekcipőben jár. E feladat elvégzését csakis részletes szónomográfiáktól, illetve egy-egy jövevény-szórőteg részletes bemutatásától kívánhatjuk.

9. De keressünk feleletet még egy kérdésre! Vajon mi a teendő a szláv nyelvek életében oly döntő fontosságú tükörszavakkal és tükörkifejezésekkel kapcsolatban? Nyilvánvaló, hogy amennyiben nem csupán szavak, hanem nyelvek és kultúrák, sőt kultúrkörök egymásrahatását vizsgáljuk, a szókölcsönzést lehetetlen teljes merevséggel elválasztanunk a tükörkifejezések történetétől. Szláv vonatkozásban a calque-ok eloszlásának néhány alapkérdését pontosan egy negyedszázaddal ezelőtt villantotta fel B. UNBEGAUN (*Le calque dans les langues slaves littéraires. RÉS. 12 : 19—48*) ; mélyen sajnálatos tény azonban, hogy sem útmutatását nem igen követte termékeny kutatómunka, sem pedig néhány tévedését, tudomásom szerint, eddig nem igazították ki. Hogy csak egy példát említsek. UNBEGAUN az orosz nyelvben meghonosodott tükörszók javarészt a 18. század végéről, Karamzin korából származtatja, holott könnyű bebizonyítani, hogy számos tükörszó jóval korábbi. A *выслушание* szó például 'kihallgatás' jelentésben nem csupán 1780 óta ismeretes (ССРЛЯ. 2 : 1225), hanem megtalálható már az 1704 körül szerkesztett *Лексикон*-ban mint a lat. *audientia* (innen az oroszban is : аудиенция) szinonimája (idézi ЈЕФИМОВ : *История русского литературного языка. 1953. 145*). Hasonlóképpen az *inspector* (oroszul szintén инспектор, szótározva 1894. óta, vö. ССРЛЯ. 5 : 372) egyenértékese is igen régóta, legalább bizonyos jelentéskörben надзиратель (ЈЕФИМОВ : i. h.) ; e szó nyilván

éppen olyan alakulat a német *Aufseher* nyomán, mint a m. *felügyelő* (erre adatok 1831 óta). E párhuzamok természetesen nem véletlen egybecsengések, hanem széleskörű történelmi előzmények nyelvi tükröződései. Éppen ezért hadd merítsünk ismét a magyar nyelvtudomány történetéből ösztönzést a szláv nyelvek története számára: rendkívül kívánatos lenne nemcsak m i n d - e g y i k s z l á v n y e l v ú j í t á s t ö r t é n e t é t megírni olyan kézikönyvben, aminő nálunk TOLNAI VILMOSNAK — rövidege, vázlatossága ellenére — úttörő munkája immár 30 éve (*A nyelvújítás*. Bp. 1926), hanem arra is kellene törekedni, hogy mindegyik szláv irodalmi nyelvnek legyen olyan, sőt. jóval korszerűbb n y e l v ú j í t á s i s z ó t á r a, aminő nálunk a Szily Kálmáné több, mint egy félszázada! E nyelvújítási szótárakban a tükörszókat, amelyek eddig szükségszerűen kiszorultak az etimológiai szótárak javarészből is, végre pontos forrásmegadással, sőt, az inspiráló külföldi minták gondos jelzésével kellene tárgyalni. E kívánságunk, szerencsére, már nem is egészen utópia: 1956-ban jelent meg Bécsben GERTA HÜTTL-WORTH könyve a 18. század orosz tükörszavairól (*Die Bereicherung des russischen Wortschatzes im XVIII. Jh.* Verlag A. Holzhausens; ismertette R. PICCHIO: *Ricerche Slavistiche* IV, 229—32); e mű részletes ismertetése és bírálata bizonyára tanulságos lesz mindnyájunk számára. Idővel, ha több efféle „ex fontibus” szerkesztett nyelvújítási szótár állna rendelkezésünkre, bonyolult, de döntő jelentőségű időrendi kérdések tisztázására is sor kerülhetne; a bolgár nyelv tükörszó-készletét például semmi esetre sem szabad kritika nélkül kapcsolatba hozni a klasszikus nyelvek hatásával, illetve nyugati mintákkal, hanem mindig meg kell vizsgálnunk, nem korábbi-e a megfelelő orosz tükörszó, s nem csupán ennek — esetleg kölcsönszószerű — átvétele az a bolgár lexikális elem, amelyet első látásra közvetlen tükörfordításnak vélhetnénk.

Persze némely esetben a tükörszók és tükörkifejezések felismerése nem éppen könnyű feladat. Hadd idézzek erre egy személyes élményen alapuló példát. Nemrég láttam Csajkovszkij Anyeginjét egy szovjet vendégművész-nővel. Amikor a nagy báli jelenetben Tatjana távozni kíván s Gremin már karját nyújtja, Tatjana felindultan, de hűvös előkelőséggel ezt mondja: „Мой друг, устала я”. Amikor ezt a zenei frázist hallottam, azonnal felvillant bennem az a gondolat, hogy a férjjel szemben használt мой друг megszólítás nyilván nem más, mint a hasonló helyzetben régebben használatos francia *mon ami* tükörkifejezése. Sejtésem azóta bebizonyosodott: francia forrásból nyert értesülés szerint a múlt században valóban divat volt, hogy előkelő francia hölgyek férjüket választékosan nem nevükön, hanem egyszerűen „barátom”-nak szólították. Tatjánának ezen egyetlen szava tehát egy egész letűnt kor etikettjét idézi s ezért kitűnő példa arra, miben is állhat a nyelvi érintkezések tanulmányozásának stilisztikája, amely, ismételjük, a kutatótól nagyon alapos, a szótári adatokon messze túlmenő nyelvismeretet követel.

Mindenesetre reméljük, hogy idővel életszerűbb, a fejlődés menetét hívebben követő tényföltárás léphet majd UNBEGAUN megállapításai helyére, melyek kissé sematikusán osztályozták a szláv nyelveket inkább tükörszóval, illetve inkább kölcsönszóval élő nyelvekre. A modern irodalmi nyelvek történeti kutatásában efféle általánosítással nem igen érhetjük be; a jövevényszók és tükörszók arányának hajlékonyabb, pontosabb s egyben dinamikusabb megállapítására van szükség, hiszen a történelmi körülmények lexikális hatását csakis efféle alaposabb áttekintés alapján követhetjük nyomon.

10. Befejezésül még egy gondolatot. A jövevényszó-kutatónak sohasem szabad felednie, hogy a szóképzés fejlődése tükrözi legközvetlenebbül nyelv és társadalom viszonyát, s hogy e lexikális fejlődés keretében a jövevényszavak vándorlása nemcsak nyelvészeti, hanem elsősorban művelődéstörténeti tény. A fejlődés menete tehát — akár régi, a mai nemzeti nyelvek írásbelisége előtti kölcsönzésekről van szó, akár pedig újabb átvételekről — minden esetben nemcsak nyelvtörténeti, hanem mélyreható történeti megvilágítást kíván. A hangmegfelelésen alapuló s általában alaki egyeztetést nyomon kell követniök történelmi meggondolásoknak. Erre a követelményre azért kell nyomatékosan figyelmeztetnünk, mert szinte napjainkig kísértenek, a legjobb szerzők munkáiban is, olyan ötletek, amelyek csakis a történelmi tények sutbavetésével bukkanhattak fel. KIPARSKY például pusztán azért, hogy *acél* szavunk szláv megfelelőinek *c* hangját megmagyarázza, a germán és a szláv nyelvek közt *rétoromán* közvetítésre gondolt; persze összevetését már KNEZSA visszautasította (SzlJsz. 60). Az efféle kísérletezések kora lejárt; szavak és fogalmak, s különösen tárgyak és tárgyszók viszonyának vizsgálatában inkább azokhoz az elvekhez ragaszkodjunk, amelyekre a történetíró JOHANN CHRISTIAN ENGEL egyik levele nyomán GYARMATHI SÁMUEL, a Wörter und Sachen-módszer korai előfutára, immár másfélszáz éve figyelmeztetett (Voc. XI—XIX). Ha így járunk el, a magyar szófejtő kutatás legjobb hagyatékára támaszkodunk, s egyben magunk is hozzájárulunk a nemzetközi etimológiai irodalom továbbépítéséhez. Végeredményben ugyanis a szlavisztikai jövevényszó-kutatásnak is magasabb egységbe, szélesebb témakörbe kell olvadnia, s e témakört talán így jelölhetnők meg: a szlávok helye Európa, sőt — helyesebben Eurázsia — lexikális fejlődésében. S közömbös lehet-e ez a témakör nekünk, magyaroknak, akiknek története és nyelve több mint ezer éve annyi szál révén fonódott össze a szlávok történetével és a szláv nyelvekkel?

HOZZÁSZÓLÁSOK

TAMÁS LAJOS

Tisztelt Hallgatóság! Nekem tulajdonképpen már nem is lenne szabad itt lennem más elfoglaltságom miatt, tehát csak egy egészen rövid, néhányperces felszólalásra kérnék időt. Kezdem azzal, hogy ezek a módszertani elvek, amelyek a jövevényszó-kutatással függnek össze, és amelyeket Gáldi László említett fel, természetesen olyanok, hogy azokból elvenni nemigen lehet, inkább hozzá lehetne tenni.

Nekem például nagyon megnehezíti a munkámat — de örömöm telik benne —, hogy a román nyelvbe átvett magyar szavakat nem úgy vizsgálom, hogy megállapítom a szóról: ez magyar eredetű — és kész, hanem megnézem, milyen származékai vannak a román nyelvben és lehetőleg azt is, hogy azok mióta élnek. Ennek ugyanis kettős jelentősége van. Először is mélyen belevilágít a szó életébe a román nyelven belül és megmutatja, hogy lett-e belőle szócsalád, vagy pedig terméketlen és elszigetelődött maradt-e. Megvizsgálom, előfordul-e közmondásban — ami igen fontos — vagy a népköltészetben, illetve az íróknál. Ez tehát nagyon mélyen belevilágít a szavak életébe, de alapos adatgyűjtő munkát követel meg. Másodszor pedig helyükre kerülnek a szavak. Például a román ferestrău szót úgy magyarázták, hogy a „fűrész”-ből keletkezett. „Fűrész” azonban nincs, „fűrész” viszont van. Hiába próbálok bárhol keresni „fűrész”-t, nincs. Mi történt itt? Az, hogy a románba átment a magyar „fűrész” ige, abból lett a „ferestrău” s ennek román származéka a „ferestrău” ez tehát nem címszó, hanem mint származék kerül majd a maga helyére a szótárban. Általában nagyon sok szerszámnév van, amelyet a románok igéből képeznek -ău képzővel.

Befejezésül felvetném azt, hogy szerintem nagyon helyes lenne esetleg Budapesten — később valahol másutt is — megszervezni egy etimológiai kongresszust, mert így lehetne a legcélszerűbben kiküszöbölni azokat a dokumentációs hiányokat, amelyeket Gáldi László olyan sok példával világított meg, rámutatva, hogy a lengyelek nem ismerik ezt, mi nem ismerjük azt stb. Ez sokkal közelebb hozhatná egymáshoz az embereket, és én azt hiszem, hogyha például javasolnánk, hogy Budapesten legyen a kongresszus, amelyen részt vennének a csehek, a szlovákok, a románok, a bulgárok, a jugoszlávok és természetesen az oroszok, a szovjet etimológusok, hogy így meglássuk, milyen nyelvi kapcsolataink vannak és megismerjük egymás munkásságát. ennek nagyon nagy jelentősége volna. Talán nem volna rossz az elsőt Budapesten megszervezni, hiszen a magyar etimológiai kutatásnak nincs mit szégyenkeznie, és vannak bizonyos hagyományaink, amelyekre visszatekintve, talán kérdés nélkül mondhatjuk, hogy nem szerénytelenség részünkről egy ilyen kongresszus megszervezése Budapesten.

FOGARASI MIKLÓS

Gáldi László értékes és nagyon tanulságos előadása bátorított fel arra, hogy hozzászóljak az orosz jövevényszó-kutatás kérdéséhez. Hozzászólásom alapja egy orosz oklevélgyűjtemény, melynek európai jövevényszó-anyagával ebben az évben foglalkoztam.

Az orosz nyelv történetének egyik fontos és nyelvészeti igen kevésbé feldolgozott emléke az az oklevélgyűjtemény, amelyet 1851 és 1871 között adtak ki Szentpétervárott, s amely tíz kötetben foglalja az orosz állam és az európai államok diplomáciai, kereskedelmi, katonai kapcsolataira vonatkozó oklevél-anyagot 1488-tól 1699-ig (Памятники дипломатических сношений древней России сь Державами иностранными. Ч. I, Сношения сь Государствами Европейскими I—X тт. СПб. 1851—1871). Ez az anyag jelentős dokumentuma az orosz kancelláriai nyelv diplomáciai válfájának s eredeti orosz nyelvű okleveleket, valamint latin és más nyugati nyelvű oklevelek korabeli orosz fordításait tartalmazza.

Mint történeti forrást, e gyűjteményt orosz és más országbeli, köztük magyar történészek is felhasználták.

Mint az orosz nyelv nyelvelmékekkel azonban nyelvészeti szempontból igen kevesen foglalkoztak vele, pedig ez a gyűjtemény gazdag tárháza az orosz nyelv történetére vonatkozó adatoknak. Tudomásom szerint eddig a legalapossabban BORIS UNBEGAUN használta fel „La langue russe au XVIe siècle” című kitűnő munkájában elsősorban a 16. század első felére és részben a második felére vonatkozó orosz morfológia-történeti kutatásaiban. Ezenkívül még egy utalást találtam a gyűjteményre I. S. Chaustova szovjet nyelvész dolgozatában (И. С. ХАУСТОВА, Из истории лексики рукописных „Ведомостей” конца XVII в. — Зап. Ленинградского Университета № 198, 1956 Серия филол. наук, вып. 24, стр. 68. 95). Ezek a tények azt bizonyítják, hogy a szlavisták még korántsem merítették ki azokat a nagy lehetőségeket, amelyeket ez a terjedelmes. kb. 14—15 000 nyomtatott oldalnyi nyelvelmékgyűjtemény nyújt az orosz nyelv története fontos korszakának részletes tanulmányozására.

Az oklevél-gyűjtemény olvasása közben egyre-másra olyan adatokra bukkantam, amelyek időben megelőzik az eddigi legkorábbiként nyilván tartottakat. Ezek az orosz nyelv eddig megjelent két etimológiai szótárának adatait értem: A. G. Preobraženskij (А. Г. ПРЕОБРАЖЕНСКИЙ, ЭТИМОЛОГИЧЕСКИЙ словарь русского языка, М., 1910—1914. 1949 — a Columbia University Press, 1951 újrakiadásában) és főként Max Vasmer szótárát (MAX VASMER, Russisches etymologisches Wörterbuch, Heidelberg 1953—). Ezenkívül a tőlem talált adatok helyenként kisebb vagy nagyobb mértékben módosítják az eddig szinte hagyományossá vált származtatásokat, amelyek az orosz nyelv két- vagy többnyelvű, értelmező és etimológiai, vagy az idegen szavakat tartalmazó szótáraiban szerepelnek. E származtatások többnyire csak a szó legelső forrását, főként a görög vagy latin, majd német, francia, olasz, lengyel stb. nyelveket jelölik meg, de — az etimológiai szótárak kivételével — nem utalnak arra, hogy a kiindulópont és az orosz nyelv között a szó milyen utat tett meg, milyen közvetítő nyelven vagy nyelveken keresztül jutott el az orosz nyelvig, nem is szólva az átvétel, előfordulás egyéb körülményeiről. Ez alól az általános gyakorlat alól lényeges módon tudtommal eddig csak M. VASMER etimológiai szótára vonta ki magát. Az európai jövevényszavak egy részét illetően azonban ő is inkább csak a hagyományos anyagra, Smirnov és Christiani munkáira (Н. А. СМЕРНОВ, Западное влияние на русский язык в Петровскую эпоху. СБА 88. — W. A. CHRISTIANI, Über das Eindringen von Fremdwörtern in die russische Schriftsprache des 17. und 18. Jahrhunderts, Diss. Berlin. 1906.) támaszkodik. Ezek azonban gondos szövegkutatás alapján lényeges revízióra szorulnak, s bár az orosz nyelv európai

jövevényszavainak kérdésében alapvető kezdeményezések maradnak, most már tovább kell lépünk.

A moszkvai kancelláriai nyelvnek ebből a válfajából, amit a szóban forgó oklevélgyűjtemény jelent, a kölcsönszók szempontjából ki kell emelnem egyrészt a „protokoll” (az uralkodók levélváltására, az orosz követek útnak indítására, vagy külföldi követek fogadására stb. vonatkozó okmányok, ezeknek hagyományos formulái) – másrészt az orosz követek külföldi útjáról szóló beszámolók, az ún. *статейные списки* közti igen nagy különbséget. Az előbbieket, mint UNBEGAUN mondja, kétségbeejtően egyhangúak, míg az utóbbiak, néhány visszatérő formulától és a külföldi hatalom képviselőivel folytatott megbeszélésekről szóló beszámolóktól eltekintve igen változatosak, színesek, élményszerűek, s a 16–17. század irodalmi nyelvének sajátos válfajába, az útleírások körébe tartoznak. A kölcsönszók szempontjából az utóbbiak azért is lényegesek, mert elsősorban éppen ezek tartalmazzák azt az újat, amit az orosz követek külföldi útjaik során megismertek, s azokat az új szavakat is, amelyeket rendszerint annak az országnak nyelvéből kölcsönöztek, amelyben az élet számukra új tényeit megismerték. Ebben a műfajban, a diplomáciai oklevelekben ezek az utak és leírásaik voltak egyik fő forrása a jövevényszavaknak, pontosabban az ún. idegen szavak átvételének, s az átvételkor igen fontos körülménynek tartom a környezetet, amelyben az új fogalmat megismerik s elnevezését átveszik. A másik főforrás, amelynek jelentőségét UNBEGAUN is hangsúlyozza, a fordítások voltak. Az európai uralkodók és követeik a saját nyelvükön vagy latinul érintkeztek az oroszokkal, az oroszoknak pedig saját fordítói- és tolmácskarral kellett rendelkezniök, hogy a Moszkvai állam XV. században meginduló és egyre terebélyesedő diplomáciai kapcsolatait az európai államokkal le tudják bonyolítani. Kotošichin tanúsága szerint egyidőben a *Посольский Приказ*-ban 50 fordító és 70 tolmács dolgozott éjjel-nappali ügyelettel (ДС I. Bevezetés VIII. lap).

Az okmányok stílusa nagyon heterogén. Bizonyos polarizáció azonban észlelhető, éppen a fentemlített protokollstílus és a követi jelentések stílusa körül. Ezekben belül szerzőnként vannak bizonyos eltérések, amelyek pl. a polonizmusok meglétében vagy hiányában, néha ukrainizmusokban, vagy az ószláv elemek túltengésében nyilvánulnak meg. Ami pedig az európai jövevényszavakat illeti, ezeknek az átvétele is változhat szerzők szerint. Vannak konzervatív stílusú követek, akik szándékosan kerülnek az új átvételét, mások viszont merészen vesznek át számos új kifejezést. Feltételezem, hogy a követi jelentésekben előforduló jövevényszók alakjának sorsa gyakran a követ mellé beosztott irnoktól (tolmáctól), annak nyelvtudásától, műveltségétől is függött; megfelelő áttétellel ugyanez áll a fordítók és fordításaik viszonyára is. Sajnos, nincs módomban a fordításokat eredetijükkel összevetni. Az egész gyűjteményben alig néhány német nyelvű dokumentum szerepel eredetiben, s mindössze egy olasz és egy lengyel nyelvű, amelyeket a párhuzamos orosz fordítással egybe lehet vetni.

Igen jellemző és a jövevényszók sorsára nézve fontos momentum az újonnan átvett jövevényszavak orosz értelmezése, amely a jövevényszavak átvételének sokasodásával különösen Péter cár trónralépésétől kezdve szaporodik meg. Ez, úgy gondolom, nyilvánvalóan előkészíti a Nagy Péter kezdeményezésére megszerkesztett első idegen szavak szótárának (*Лексиконъ вокабуламъ новымъ по алфавиту*) összeállítását.

Nem elhanyagolandó mozzanat, éppen nagyon gyakori volta miatt,

az idegen tulajdonnevek transliterációja. Ez, úgy vélem, bizonyos formai készségeket alakíthatott ki azokban az emberekben, akik ezekkel a nevekkel mindennapos érintkezésben találkoztak. Mivel többnyire éppen ezek az emberek voltak az egyes jövevényszók átvevői és első alkalmazói az orosz nyelvben, az említett formai készség (idegen hangkapcsolatok, egyforma kicsengésű szavégek stb. spontán elsajátítása) segíthette őket a szó átvételében, felhasználásában, terjesztésében. E téren igen jelentős lehetett a Moszkva periferiáján létesített нѣмецкая слобода, az idegenek telepe lakóinak az orosz életben való részvétele; nem egyszer közülük kerültek ki a nyugati államokba küldött követek, vagy a Посольский Приказ tisztviselői és tolmácsszemélyzete is. Nem lehet elhanyagolni azt a tényt sem, hogy a Moszkvai állam a nyugati országokkal való kapcsolatainak megindulásától kezdve egyre fokozódó mértékben szerződtetett külföldi szakembereket.

Természetesen a jövevényszók nem minden esetben jelentették új fogalmak új elnevezését. Anyagunkban is nyomon lehet követni, hogyan helyettesítették idővel pl. a воинскихъ людей, ратныхъ людей stb. kifejezéseket a солдатъ elnevezéssel, a цесарь... велѣлъ послу [быти] на дворѣ у себя típusú formulát az аудиенція szóval stb., vagyis az orosz államban is meglevő fogalmakat a nemzetközi érintkezés folytán elterjedő és többé-kevésbé nemzetközivé váló kifejezésekkel.

Az idegen szók átvételében lényegében két fázist lehet megkülönböztetni. Az első előfordulást rendszerint egy-egy orosz követ külországi beszámolója tartalmazza, s az illető ország viszonyainak leírására korlátozódik (esetleg meg is marad ebben a körben, mert sajátos voltánál fogva helyhezkött, az orosz életben nem alkalmazható, mint pl. a зондола). A második fázisban pedig a fogalom átkerül az orosz életbe, s jelölőjét, a jövevényszót orosz vonatkozásban is használni kezdik.

Részben azoknak a módszertani elveknek illusztrálására, melyeket Gáldi László kifejtett s amelyeket én is teljes mértékben osztok, részben pedig saját elképzeléseim alátámasztására engedjék meg, hogy egy szóval részletesebben foglalkozzam.

Anyagunk néhány szárazföldi közlekedésre vonatkozó jövevényszava magyar szempontból is érdeklődésre tarthat számot. Ebből a szempontból tulajdonképpen csak egy szó reflexei érdekesek, a magyar *kocsi* szó megfelelésének átmeneti felbukkanásai az orosz nyelvben. A többi közlekedési vonatkozású jövevényszó az, amely majd a *kocsi* orosz megfelelésének helyébe lép. Tudjuk, hogy a magyar *kocsi* szó a szláv nyelvek közül a délszláv és nyugati szláv nyelvekbe, a keleti szlávok közül az ukránba és a kárpátukránba került át. (Vö. КНИЕЗСА ИСТВАН, A magyar nyelv szláv jövevényszavai. 1955. I. köt. 2. r. 859—860.) Az orosz nyelvből a szó megfelelésére eddig nem ismertünk adatot. Anyagunkban azonban átmeneti, körülbelül egy évtizednyi időre mint német jövevényszó jelentkeznek, majd később egy német szóösszetétel átvételeként újra megjelenik néhány évtizedre. Először 1613-ban bukkan fel az egyik orosz követség német területen folytatott utazásáról írt követi jelentésben a következő alakokban: на любскихъ *кочахъ*; до города Лимбурка на своихъ *кочахъ*; (передъ) *кочами*; три *кочи*; на Амбурскихъ *кочахъ* везли ихъ до Любокъ; а изъ Лимбурка поѣхали... на наемныхъ *кочахъ*; выпали снѣги великіе и *кочь* добыть было немочно; а *кочи* наняли болюшо цѣною; наимуя *кочи*; горою *кочами* ѣхати... до города Линца не мочно; около *кочи* (II. 1034—1052). 1614-ben egy másik követség ugyancsak német

területen folytatott útjáról: нанявъ Иванъ въ Любкѣ городѣ *коцю* до Лебныхъ города; нанявъ Иванъ въ Дрездинѣ городѣ *коцю* (II. 1147—1150, 1183). — 1616-ban ismét másik követség útjáról: три *кочи*; подшоль немного къ... *кочѣ*; Лукьянь изъ своей *кочи* вышель; до *кочи* (II. 1255. 1308).

S végül 1621-ben a negyedik követség útjáról: Отъ Риги до Королевца дано найму отъ *коци* 15 рублевъ; Отъ Королевца до Данска дано найму, отъ *коци* 4 рубли; дано отъ *кочи* 3 рубля; отъ *кочи*, до Лейчиха [Leipzig] дано 6 рублевъ; найму отъ *кочи* дано... (II. 1376—1377). Ezzel le is zárul a *kocsi* első szereplése az adott nyelvemlékben. Megjegyzendő, hogy mind a négy követségnek más-más személyi összetétele volt.

Az esetek legnagyobb többségében országúti közlekedést szolgáló bérelt jármű jelentésben használták a szót. Erre utalnak a на наемныхъ кочахъ; на своихъ кочахъ típusú kifejezések, amelyekben a *своихъ* is azt jelenti, hogy a kocsit a *saját* költségükre bérelték. Akkoriban ugyanis a fogadó állam nyugaton még nem látta el rendszeresen a külföldi követeket úti alkalmatossággal. Német területen a sok hercegség miatt a helyzet még bonyolultabb volt, amíg az uralkodó hercegekkel a cár nem került közvetlenebb kapcsolatba. Az országúti bérkocsikat magánvállalkozóktól bérelték, de egyes hercegségeknek volt állami bérkocsi-szolgálata is, pl. изъ Лимбургка поѣхали... на наемныхъ кочахъ Лимбургскаго князя (II. 1039). A kocsiknak azonban volt díszesebb fajtája is, amelyet az egyes városi tanácsok, vagy egyes uralkodó hercegek bocsátottak a követek rendelkezésére a város határában ezen vonultak be katonai díszkísérettel a városba. Az ünnepélyes, díszes fogadtatásra használt kocsit azonban a követek *возокъ*-nak nevezik. Ezt küldte a császár mint saját kocsiját a követekért, szemben a *коча*-val, amelyet a követség személyzete, kisebb rangú beosztottjai számára küldött, pl. 1613: Цесарь... прислалъ подъ вась свои возки съ своей цесарской коюшни, а подъ людей вашихъ *кочи* (II. 1043; valamint 1614: II. 1183; 1616: II. 1296—1310).

A 'kocsihajtó, kocsis' elnevezése a *коча* szóval párhuzamosan két változatban jelentkezik. 1613: платили кочникомъ сто двадцать ефимковъ (II. 1041); 1621: Харць издержано межъ Риги и Королевца въ девять день съ кочеромъ 6 рублевъ (II. 1376) | за прокормъ отъ двухъ кочеревъ (II. 1376) | харчено межъ Страсбурга и Париса съ кочеромъ на 14 день 18 рублевъ (II. 1377).

Az előforduló adatok alapján, mivel csak casus obliquus esetek állnak rendelkezésre, a **коча*, **кочя*; **кочникъ*, *кочерь*, *кочерь* alakokat lehet kikövetkeztetni. Honnan erednek ezek az alakok? Maga a környezet is minden kétséget kizáróan német eredetet bizonyít, még a legutolsó példában is, bár ott Strassburg—Párizs útról van szó, de a követek német területről mentek Párizsba s előzőleg 'kocsis' jelentésben mindig a *кочерь*, *кочерь* szót használták. Az idővel nemzetközivé vált magyar *kocsi* (-szekér) szó a németben 1543-ból van kimutatva először *Gutschenwagen* alakban, majd a 16. század második felétől *Gutscher* alakban, a *Gutscher* 'kocsis' pedig először 1585—89-ből van kimutatva. (Vö. TRÜBNER'S DtWb. IV. Bd. 320—321; KLUGE—GÖTZE, EtWb¹⁶.) Ami a *коча*-t illeti, ennek hangalakját a fenti alakok nem indokolják. Annál inkább 1575: *Kotschen*, 1582: *Kotsche*. A mindössze kétszer előforduló (отъ) *коци* változatot illetően pedig forrásul szerepelhetnek az olyan német alakváltozatok, mint 1578: *Gotzi*, 1593: *Kutze* stb. Nem lehet azonban kizárni az észak-nyugat orosz „cokanje” érvényesülését sem. Vö. pl. ugyanabban a szövegrészben a *харць* alakot, *харць* helyett. A szóvégi ném. -e >

or. -a változás általános a németből származó *e-* végű névszók nál, amelyek az orosz -a- típusba illeszkednek bele (vö. *Schiene* > *шина*; *Maschine* > *машина* stb.).

Az összetett orosz -ник képző segítségével képzett *кочникъ* szó a 'tőben megjelölt dologgal foglalkozó személy' jelentésben világos (vö. *зубник*, *глазник* stb.). Annál érdekesebb azonban, hogy ezt az oroszosabbá tett alakot nyolc évvel később (1621) kiszorítja a német képzésű *кочерь* (*кочерь*) alak átvétele, s majd ez válik véglegessé *кучер* alakban. nyilván a németben is megszilárdult *Kutsche*. *Kutscher* alakváltozatok újabb hatására (vö. RussEW *кучер*. Év nélk.). Megjegyzem, hogy egy viszonylag korai *коча* szó kimutatásával, amellyel párhuzamosan jelentkeznek *кочникъ*, *кочерь* (*кочерь*) származékai is, érthetőbbé válik a *кучер* megszilárdulása, bár a tőszó viszonylag rövid élet után kihalt mellőle. A *коча* fentebb kifejtett kettős értelmezését ('országúti közlekedést szolgáló bérelt jármű : Postwagen' — illetve 'hivatalos, vagy magánszemélyek, intézmények díszes személyszállító járműve ; Staatswagen der Vornehmen') igazolja Trübners DtWb idézett címszavának értelmezése is.

A *коча*-t 1621 után a *копе(ѣ)ма* váltja fel kizárólag 'hintó ; Staatswagen der Vornehmen' jelentésben. Első előfordulása anyagunkban 1654 : прислалъ... кореты; съли въ корету; съ кореты; изъ кореть (III. 191, 193, 205); majd 1656 : коретою; ковета (III. 605, 635). A szó eleinte csak német nyelvtérleten tett utazásokról szóló beszámolóokban fordul elő, illetve olyan területekről, ahol a vezető körök német származásúak voltak (Riga); a *ковета*-t ugyanis, mint díszes kocsit, majdnem mindenütt a hatóságok bocsátották az orosz követek rendelkezésére. Viszonylag rövid időn belül azonban számolni kell olasz környezetben az olasz *carretta* párhuzamos, közvetlen átvételével is, amely erősíthette az előbbi átvételeket : 1659 (Livorno) : корѣтахъ (X. 539), vagy később 1687 (a Velencei állam területén) : корѣты нанялъ онъ приставъ фурманскіе, а не прямые санаторскіе (X. 1423). Ez a példa azt is bizonyítja, hogy ezt a díszesebb fajtájú kocsit bérelni is lehetett s ebben a vonatkozásban a *фурманскіе* jelzővel együtt 'Postwagen' értelemben szerepelt, szemben a *санаторскіе* jelzővel kapcsolt *ковета*-val, amely a 'hintó ; Staatswagen der Vornehmen' jelentést hordozta. Egyébként az olasz *carretta* 'piccolo carro a due ruote per trasporto di robe' mai jelentése mellett régebbi jelentések is vannak : 'cocchio (< magy. *kocsi*) = carrozza signorile' és 'carrozza = veicolo signorile a quattro ruote, tirato da due o piú cavalli'. (N. ZINGARELLI, VocabIt. 198, 246.)

A fentebb illusztrált helyzetadta jelentéseken kívül tehát az olasz *carretta* szó és értelmezései is bizonyítják, hogy a *ковета* az oroszban főként a *коча* jelentéskörét vette át. A *ковета* szó további előfordulásai 1660 : у кореты, ковета, съ кореты (III. 966, 968, 1038). Az egy 1687-es velencei kivételével ezek az adatok előzik meg a M. VASMERTől elsőként kimutatott adatokat (RussEW : 1661; 1666—1667; 1672—1673. „*ковета* 'Kutsche. Wagen', älter *ковета* Über poln. *kareta* oder nhd. *Karrete*... aus ital. *carretta*...”).

A *ковета* *o*-val való írása a hagyományos helyesírás és az „akanje” viszonyát tükrözi, a német (olasz) geminátát pedig az orosz nyelv többnyire egy hangzóval adja vissza. — A fentebb kifejtett körülmények és adatok indokolják azt a nézetemet, hogy a szót először a németből vette át az orosz, s majdnem párhuzamosan az olaszból is. Ez az utóbbi, valamint a VASMERTől gyakorlatilag jelzett lengyel átvétel csak erősítették az elsőt, s a szó végül is

részint a lengyel átvétel, részint az írásbeliség (német, illetve olasz) hatására a *карета* alakban honosodott meg.

A *коча* szó azonban néhány évtizedre megint felbukkan az oroszban, ezúttal ismét egy német szóösszetétel átvételeként. 1668: *ѣхать въ дорожныхъ ланкучахъ*; *ѣзживали въ ланкучахъ*; отъ Праги до Вѣны кореть не было же, а были отъ Праги даны имъ нанятые фурманскіе телѣги крытые, а по нѣмецкому ланкучи а въ техъ де ланкучахъ ѣхали они до встрѣчного мѣста; а до того места [Bécs előtt] прежніе посланники все ѣзживали въ ланкучахъ дорожныхъ, развѣ де они тѣ ланкучи писали коретами [ez nyilvánvaló szemrehányás, mert nem biztosítottak számukra nagyobb kényelmet az úton] (IV. 596, 597) | 1697: фурманы, а понѣмецки лянкучи (X. 1620.).

A *ланкуча* szó a német *Landkutschē* átvétele 'Postwagen; diligence' jelentésben, illetve az ennél jóval egyszerűbb '(ponyvával) fedett úti szekér' jelentésben. Erre az utóbbira enged következtetni ugyanis az idézett *фурманы*, а понѣмецки лянкучи, valamint а нанятые фурманскіе телѣги крытые, по нѣмецкому ланкучи, értelmezések. Az előbbit illetően vö. 1737: „...werden aus dem Französichen Carossen, die aber so vor Reisende dienen, Kutschen oder Land-Kutschen genennt.” (TRÜBNER, i. m., 321.) Bár Trübner а *Land-Kutsche* összetett szót csak 1737-ből mutatja ki, az orosz átvétel tanúsítja, hogy az а németben már jóval előbb megvolt. Az első értelmezésre vonatkozóan l. még J. Pawlowsky értelmezését is: „*Landkutsche* f. = *дилижансѣ* (J. PAWLOWSKY. Deutsch—Russisches Wb. 1911⁴ 772).

A *ланкуча* (*лянкуча*) hangalakja szóbeli átvételről tanúskodik. Az eredeti *нок* > *нтк* hangcsoportot az orosz néhány régi jövevényszóban ma is а közbeeső alveoláris zárhang kihagyásával ejti. Pl. *голландка* — *галінкѣ* (vö. P. И. Аванесов и С. И. Ожегов, Русское литературное ударение и произношение, М, 1955, 566). Ez az írásban is tükröződik. Vö. *голанка* (RussEW *Голландия* címszó alatt). Egyébként а *ланд*-dal való más összetett jövevényszókban а betű írása megmarad, vö. *ландкрата*, *ландшафт*, ami az írásbeliség hatásról tanúskodik.

A fenti adatokat mint а *коча* szó orosz nyelvbeli első előfordulásait említettem. Az említett anyag áttanulmányozása után azonban egy másik, hasonló jellegű szöveggyűjteményben (Путешествия русских послов XVI—XVII вв. Старейшие списки. „Литературные Памятники.” АН СССР, Л.—М., 1954. А további hivatkozásokban csak а lapszámot jelölöm. А szöveget а kiadás helyesírásával idézem) а fentieket megelőző s angol környezetből származó adatokat találtam а *кочи* orosz megfelelőiseire. G. I. Mikulin orosz követ 1600-ban járt Angliában Erzsébet királynőnél: „Елисавет королевна, жалуюя вас, прислала под вас кочи свои, в чем ехати...” (161); s ezen kívül az egész követség angliai tartózkodása folyamán számos alkalommal szerepel még: в кочи, в коче, в кочех, перед кочами (161); кочи свои, в коче, до кочи, в кочю, в кочах, ис кочь stb. (164—165; 175, 183 l. stb.). А **коча* szót (itt is csak casus obliquus alakokban szerepel) néhányszor felváltja а *колымага*, s hogy ugyanolyan jelentésben van meg, azt bizonyítja, hogy а *коча* és а *колымага* párhuzamosan, egy mondaton belül is fellépnek (175. l.).

Nem kétséges, hogy itt а szónak az angol nyelvből való átvételével kell számolnunk. Vö. ang. *coach* 1556-tól. sőt а 16. századból van *coachee* alak is (OxfEngDiet II. 544—5).

Ez nem mond ellent a fent kifejtett német átvételnek, s csak alátámasztja azt a véleményemet, hogy egy-egy jövevényszó átvétele többször és különböző nyelvekből is történhetett, s az egyes átvételek között később kiegyenlítődéssé állott be.

A szóban forgó oklevél-gyűjteményből mindössze 31 szót dolgoztam fel több-kevesebb részletességgel. Ezeken kívül egy közlésre váró dolgozatomban közzéteszek egy 210 szóból álló jegyzéket, amely szavak vagy időben megelőzik a Vasmertől kimutatott adatokat, vagy Vasmernél nem szerepelnek. További, körülbelül 350–400 szót tartalmazó céduलाanyagomat egyelőre nem közlöm. Ezek Péter-korabeli adatok, s bár a szóban forgó gyűjtemény anyagában gyakran évtizedekkel előbb jelentkeznek, mint a Smirnovtól és Christiantól és nyomukban Vasmertől kimutatott adatok, azért nem közlöm őket, mert egybevetésük és időrendi elsőbbségük tisztázása egyelőre idő hiányában nincs módomban: ezek összefüggenek a Smirnov- és Christiani-féle adatok általános, alapos revíziójának szükségességével.

A közlendő anyag egyik tanulsága az, hogy az orosz nyelv nyugati jövevényszó-állománya már Nagy Péter korát megelőzően is jelentős volt. Ezt még az olyan sajátos jellegű szövegyűjtemény, mint a diplomáciai érintkezés okleveleinek gyűjteménye is tükrözi, sőt ez talán minden más műfajnál közvetlenebb módon válhatott a nyugati társadalmi és államberendezés, hadi és jogi élet, kereskedelem, kultúra, vallás, szárazföldi és vízi utazás, társadalmi (diplomáciai) érintkezés tükrözőjévé és közvetítőjévé. A nyugattal való diplomáciai, kereskedelmi kapcsolatok különösen Fedor Ivanovič, Boris Godunov, majd Aleksej Michajlovič uralkodása idején lendülnek fel s ez a nyugati jövevényszavak adataiban is megnyilvánul. A jövevényszavak túlnyomó többsége személyt, tárgyat, elvont fogalmat jelöl. Tulajdonságot, hovatartozást, cselekvő személyt stb. jelentő származékszavaik pedig többnyire már belső orosz továbbképzés útján jönnek létre. A cselekvést jelentő jövevényszavak majd a 18. század végétől főként az ipar fejlődésével kapcsolatban kerülnek át az orosz nyelvbe. A Péter korát megelőző nyugati jövevényszavak legnagyobbbrészt olyan kultúrszavak, amelyek szélesebbkörű elterjedésre hosszabb ideig nem számíthattak, már csak azért sem, mert a szövegek, amelyekben előfordultak, anyagunk oklevelei, viszonylag szűk vezetőrétegbizalmas ismeretanyagát képezték. Kivételek voltak ez alól elsősorban a katonai élettel, fegyverzettel, hadi szervezettel kapcsolatos szavak, mert ezeknek alkalmazása nagy tömegeket érintett.

A másik tanulság az, amit Gáldi László is kifejtett, hogy hasonló jellegű kutatásoknál sokkal nagyobb figyelmet kell szentelni az átvétel körülményeinek, a környezetnek, a szövegösszefüggéseknek, a párhuzamos átvételek egymást erősítő tényeinek és lehetőségeinek. Ezeknek segítségével, elsősorban széleskörű szövegtudomány alapján, revízió alá kell venni bizonyos, szótárról szótárra öröklődő, hagyományossá vált egysíkú és egyértelmű származtatásokat, mert a valóság képe ennél sokkal bonyolultabb, de egyben sokkal tanulságosabb is.

GUNDA BÉLA

Gáldi László rendkívül tartalmas és sokrétű előadásához a tárgykutatás szempontjából szeretnék hozzászólni. Már a kiváló indogermánista, MERINGER R. hangsúlyozta, hogy a tárgyi és nyelvi kutatások mennyire szoros kapcsolat-

ban vannak egymással. Ezt dokumentálta az általa alapított Wörter und Sachen c. folyóirat is, amely címével is jelezte Meringer R. elgondolásait.

A kölcsönszavak kérdését tárgyi szempontból is nézve rendkívül bonyolult problémák merülnek fel. Szláv-magyar szempontból is azt látjuk, hogy a szó történetének és a tárgy történetének külön útjai lehetnek. A közös eredetű, ősi soron egymást 'fedő' tárgynak, intézménynek s az azt jelölő szónak eltérő lehet az *alakulástörténete*. Másképpen megfogalmazva a kérdést: a szó és tárgy alakulása, fejlődése, funkciója más-más mederben hömpölyög. Számítalanszor előfordul, hogy az a tárgy, jelenség vagy intézmény, amelyet a szlávoktól átvettünk, ma már egyáltalán nem él, kulturális jelentősége megszűnt, de a szó tovább funkcionál. Ilyen pl. *kemence* szavunk. A déli szláv vagy szlovák eredetű *kolbász* szavunk (vö. KNEJZSA, Szláv. jöv. szavaink, 272) jelentése nálunk is 'Wurst', de a magyar kolbász készítmódja, füstölése, íze különbözik a szláv kolbászétól. A *kolbász* nyelvileg szláv hatást tükröz, de tárgyilag a fejlett magyar konyhaművességről beszél. Hasonló az eset a *káposzta* szóval is. Feltűnő, hogy a szó terjedésének dinamizmusa nem azonos a tárgy terjedésének dinamizmusával. Ilyen pl. 'Ofengabel' jelentésű *kuruglya* szavunk. A *kuruglya* szó a Dunántúlon ismeretes, kuruglyát azonban — más néven — a Tiszántúlon is használnak. Mi ennek a sajátosságos szó- és tárgy-földrajzi jelenségnek a magyarázata? Nem feladatunk itt a részletes analízis. Mindenesetre azonban felvethetjük azt, hogy a szó esetleg megvolt a Dunától keletre is, de kiveszett, a tárgy azonban tovább él és funkcionál. Lehetséges az is, hogy a szó terjedése valamilyen ok miatt a Dunánál megállt, rögződött, de a tárgy tovább terjedt.

Rá szeretnék mutatni arra is, hogy egyes kultúrszavak átvételénél, ill. átadásánál nagy jelentősége van a különböző vándorfoglalkozásoknak. A századforduló tájáig, de részben még napjainkban is Közép- és Kelet-Európában számtalan vándorló ablakos, gyolcsos, miskároló, könyvkötő, drótos, viaszkereskedő, olajárus, aratómunkás stb. élt. Ezek legnagyobb része szlovák volt, de akadtak közöttük románok, szlovének, ruszinok, szerbek is. A vándorok is elősegíthették egyes szavak terjedését.

Tanulságos a mitológiai vonatkozású szavak átadásának módja is. A mitológiai neveket egyik nép a másiktól rendszerint költött szövegekben, pl. mesékben és a mesékkel együtt veszi át. Mivel az elnevezések közelebbi jelentésével nincsen tisztában, azokat lefordítani nem tudja. — ezek először költött szövegekben funkcionálnak s onnan kerülnek át a mindennapi szóhasználatba vagy át se kerülnek oda, csak a költött szövegekben élnek. Ilyen magyar mitológiai elnevezéseket találunk a galíciai kisoroszkok meséiben (*bosurkan*, *šarkaň*, vö. Polívka, Slovanské pohádky, I. 241). Tanulságos, hogy a mesében előforduló *šarkaň* közelebb áll a magyar *sárkány*-hoz, mint az egyébként szótározott шаркыи. Lehetséges, hogy Csopey is költött szövegekből veszi a *šarkān*-t (NyK XV 287). A Lápos völgyében (Szolnokdoboka) az ottani magyarság különböző történeteket tud egy *vadleány*nak nevezett mitológiai alakról. Ha költött szövegekben beszélnek róla, *vadleány* helyett igen gyakran román néven említik (*fata pădurii*).

A tárgy-földrajzi jelenségek nagymértékben hozzásegítenek bennünket a szó történetének, a szó eredetének megvilágításához. Ebből a szempontból áttanulmányoztam Knejsza I.-nak a szláv jövevényszavainkról írt nagy jelentőségű munkáját és úgy látom, hogy a szavak és tárgyak életének, dinamizmusának sok tanulságos részletét lehet felemlíteni. Csak egy példát!

KNIEZSA 'Büffel' jelentésű *bivaly* szavunkról azt írja, hogy a szlávból átvett alak "a bivol, amelyből részben a *bival* > *bivaly*, másrészt a *biol* > *bial* fejlődött". KNIEZSA, amikor azt mondja, hogy az „átvett alak nyilván a *bivol*” — kétségkívül a délszlávra gondol (blg *bivol*, kaj-h *bivol*, szlov *bivol*). — A délszláv átvételt támasztják alá a néprajzi adatok is. A *bivaly* magyar népterületen a Dunántúlon és Erdélyben terjedt el. Az előbbi területen Somogyban, Zalában tenyésztik, ahol igásállat. Tenyésztésének fő területe azonban Erdély, ahol vonójószág és tejelőállat. A *bivaly* tenyésztésének sajátos dunántúli és erdélyi elterjedése a délszláv átvétel mellett szól, az állat a Balkán felől terjedt el hozzánk. Európában a *bivaly* tenyésztésének a Balkán a hazája. MOSZYŃSKI azt írja, hogy szláv területen főleg Bulgáriában találkozunk *bivaly*okkal (KLSI. I. 126). Régebben azonban Lengyelországban is előfordult, legalábbis néhány XVI. és XVIII. sz.-i feljegyzésből erre lehet következtetni. Valószínűnek látszik, hogy a lengyelekhez Podolia felől jutott el a *bivaly*

PAIS DEZSÓ

Igen alaposnak, körültekintőnek és általában szerfelett épületesnek minősíthetem — és azt hiszem, általában annak minősíthetjük — Gáldi kolléga előadását, a benne foglalt szempontokat és irányelveket. Szerencsésnek tartom, hogy ezeket ő igazi filológusként nem mint módszertani dogmatikát terjesztette elő, és nem imperativuszos fensőséggel írta elő mindenható panacea-ként. A felvetett szempontokat sokoldalúságuk, rugékonyságuk és hajlékonyságuk miatt tartom éppen jóknak, azonkívül pedig azért, mivel mindaz, amit ő kifejtett, az élet és a nyelv szoros kapcsolatának számbavételéből ered. Ennyit akarok az előadással kapcsolatban megjegyezni.

Felszólalásom további része két hozzászólásra vonatkozik. Mindkét hozzászólás szerzője Gunda kollégánk. Délelőtti hozzászólása volt az egyik, a mostani a másik, amelyekkel kapcsolatban némi megjegyezni valóm van. — Délelőtti hozzászólásában rendkívül kívánatosnak jelezte azt, hogy összeműködés fejlődjék ki a néprajztudósok és a nyelvészek között. Ezt valóban rendkívül fontosnak tartom, de nemcsak én, hanem mások is. Ő ebben a mostani hozzászólásában valóban konkrét példákon bizonyította be, mennyire fontos az, hogy mi együtt dolgozzunk.

Éppen ezzel kapcsolatban óhajtok javaslatot tenni. Ez a javaslat pedig arra vonatkozik, hogy az együttműködésünk minél konkrétább és szervezettebb alapon történhessék. Ezért tehát a mi mostani együttesünk terjessze az osztályvezetőség elé, illetőleg ismételje meg azt a javaslatot, hogy a néprajz művelői, mégpedig a folkloristák és a tárgyi néprajzosok egyaránt kerüljenek át a II. osztályból hozzánk. Ezt a javaslatot annál is inkább felvethetem ez alkalommal is, mivel indokoltságát Gunda barátom most demonstrálta. Az osztályvezetőség a javaslatot — ami egyébként tudomásom szerint saját véleménye is — tovább fogja terjeszteni azokhoz a tényezőkhöz, amelyek illetékesek arra nézve, hogy az előző negatív állásfoglalás pozitívrá változzon.

Egyébként kérem Gunda barátomat, a maga részéről is legyen azon, hogy az együttműködés a továbbiakban ilyen formában is minél sikeresebb lehessen.

DEZSŐ LÁSZLÓ

Gáldi László igen érdekes előadásában vázolta a „budapesti iskola” nyelvészeinél eddig kialakult módszereknek azt a rendszerét, amelynek segítségével alapos munkával a szláv jövevényszó kutatás ügye jobban és biztosabban haladhat előre.

Hozzászólásomban szóvá akarom tenni a kárpátaljai magyar jövevényszó kutatás néhány problémáját, amelyek lényegében a Gáldi László által fölvetett kérdésekhez kapcsolódnak, csak a konkrét példák megvizsgálása folyamán az eddigieket újabb, a szókészlet történelmi fejlődése által felvetett momentumokkal bővítik ki. Azért is szükségesnek tartom a kárpátaljai nyelvjárássok magyar elemeivel kapcsolatos problémák felvetését, mert úgy gondolom, hogy a többi szomszédos szláv nyelv magyar jövevényszavainak vizsgálatánál is hasonló problémák merülhetnek fel.

Gáldi László rámutatott arra, hogy milyen nagy körültekintéssel kell megvizsgálnunk a jövevényszót az átvevő nyelvben is. Közismert, hogy egyes jövevényszavak az átvevő nyelvben vagy nyelvjárásban már évszázadok óta a mindennapi életben gyakorta használt szókincshez tartoznak, pl. a XVI–XVIII. században a kárpátaljai ukrán *gazda*, ’telkes paraszt’, *marha* ’szarvasmarha’ magyar jövevényszavak, mások viszont csak egy bizonyos időben és vidéken bukkannak fel, majd utána újra eltűnnek: így pl. a kárpátaljai ukrán *insurrekcija* ’nemesi felkelés’ szó csak a napoleoni időkben Máramarosban fordul elő, és akkor is kérdéses, hogy a kisnemességen kívül használta-e a parasztság is. Ezenkívül akadnak olyan szavak a nyelvelmékekben, amelyek csak a szerző tudálékos, idegen nyelvi tudását fitogtató stílusának sajátjai, és a nép valószínűleg nem is használta őket, mint például Oroszvégesi Mihály, kárpátaljai ukrán hitvitázónál (Oroszvégesi műveit A. Petrov, Duchovnopolemičeskije sočinenija iereja Michaila Oroszvigovskogo Andrejly protiv katoličestva i unii. Teksty. Praha, 1932. kiadása alapján idézem) található számos magyar szó és kifejezés, pl.: *mindketten* 122. o. és *legfukipen* 143. o. Ezért ez utóbbiak nem is számíthatók a jövevényszavak közé, mivel csak alkalmasszerűen bukkannak fel. A példák számát tovább lehetne növelni, mert a jövevényszavak a történelem folyamán a nyelvterület különböző részein, különféle stílusrétegekben változó jelentéssel és jelentés árnyalatokkal lehettek fel.

Hogy az egyes jövevényszavak az átvevő nyelvben milyen helyet foglalnak el, annak megállapításához szükséges tudnunk, mi a viszonya az illető szónak a rokonértelmű szavakhoz, s köztük az átvevő nyelvben már régebben meglévő vagy később megjelenő hasonló vagy azonos jelentésű szóhoz. Például a kárpátaljai ukrán *čikōš* magyar jövevényszó átkerült az ukránba (ČSOPEY László, Magyar szók a rutén nyelvben NyK 16 : 275), bár az ukránban volt egy azonos jelentésű szó: *koňuchārj* (ČSOPEY, i. m. 275. o.). Így a két azonos jelentésű szó megléte lehetővé tette, hogy bizonyos rangbeli árnyalatokat lehessen ily módon kifejezni: ugyanis a *čikōš* ČSOPEY szerint egy magasabb, a *koňuchārj* egy alacsonyabb állású csikóst jelentett. Lehet azért, mert az előbbi állás betöltésére inkább magyarokat alkalmaztak.

A jövevényszavak helyének megállapítása végett tisztáznunk kell a szó viszonyát az azonos fogalomkörbe tartozó szavakhoz is. Például a kárpátaljai ukrán nyelvelmékekben ’paraszt’ jelentésben az eredeti szláv *kmāt* szó a kizárólagosan használatos. Kezdetben, amikor még mindenkinek bőven

jutott föld Kárpátalján, nem is merült fel a szüksége további megkülönböztetésnek, azonban a lakosság szaporodásával, a művelhető földtartalékok kimerülésével megjelentek a föld nélküli parasztok is: *željar* (m. *zsellér*), ezeket megkülönböztették a földdel rendelkező paraszttól, akiknek a neve: *gazda* (m. *gazda*) lett. Mindkét esetben magyar jövevényszó szolgál az új fogalmak jelölésére. Ennek oka abban keresendő, hogy a kárpátaljai parasztság, intenzív kapcsolatban lévén a délebbi magyar területekkel, ahol ezek a viszonyok már előbb kialakultak, átvette a magyarok között akkor már általánosan elterjedt szavakat.

Mint a fentebbi példából is látható, a jövevényszavaknak az egy fogalomkörbe tartozó eredeti szavakkal való összevetése bizonyos történelmi folyamatok lefolyására is fényt vet. Hasonlóképpen a kárpátaljai ukránok mezőgazdasági növénytermesztésének fejlődésére vonatkozó adatot nyerünk abban az esetben, ha összevetjük a legfontosabb növénykultúrák elnevezéseit. Az emlékekben a 'rozs' megnevezésére csak a *žito*, a 'zab'-ra az *oves*, a 'búza'-ra a *pšenica* eredeti ukrán szavak fordulnak elő. Csak a 'kukorica' megnevezésére találjuk a kárpátaljai ukr. *kukuricja* (m. nyvj. *kukorica*) és a *tengericja* (m. *tengeri* szóból a *kukuricja* analógiájára) jövevényszavakat. Hasonló példák további bemutatásával a kárpátaljai ukrán szókincs gyarapodására, valamint a kor történeti viszonyaira egyaránt némi fényt lehetne deríteni.

Azonban, amennyire szükséges a jövevényszavaknak a szókincs többi részéhez viszonyított vizsgálata, annyira téves elképzelésünk alakulhat ki a két nyelv egymásra hatásáról ennek elhanyagolása révén, ami helytelen gazdasági vagy kultúrtörténeti következtetéseket vonhat maga után. Ezzel kapcsolatban megjegyzem, hogy én a XVI—XVIII. századi kárpátaljai ukrán nyelvemlékekben kb. 500 magyar jövevényszót találtam. Ezek száma valószínűleg még nőni fog egyéb, részemre nem hozzáférhető emlékek feldolgozásával. De még a vizsgált kor végén sem használt egy átlagos ukrán emnyi jövevényszót. A jövevényszókincs ugyanis a történelem folyamán változott, s bár lényegében gyarapodást mutatott, de állandóan estek is ki bizonyos szavak. Ugyanakkor, bár a szavak jórésze az általánosan használt szókincshez tartozott, egy része csak bizonyos rétegek (pl. papság, értelmiség) használatában élt. Ezzel kapcsolatban rá kell mutatnunk arra, hogy a szókincs egyes elemeinek használati gyakorisága koronként, vidékenként, néprétegenként változott. Pl. a kárpátaljai ukr. *tabla* 'táblabíróság' szót ismerte a felsőbb papság, nemesség, de nem ismerték, vagy ha igen, nagyon ritkán használták a parasztok. A kárpátaljai ukr. *hetelovati* 'egy hétig robotolni' (m. *hetel*) szót csak Bereg megyei úrbéi feljegyzésekben találtam, máramarosiakban nem. Ott valószínűleg nem ismerték. S ami a szó használatának gyakoriságát illeti, a beregi parasztok ezt gyakrabban használták, mint pl. a felsőbb papság. Ha a jövevényszavaknak a szókincsben elfoglalt helyét és használatuk gyakoriságát vizsgáljuk, felmerül az a kérdés, mely úton kerültek át a jövevényszavak az adott nyelvbe. Ugyanis, ha a jövevényszavak ritkán használatosak és csak bizonyos rétegekben, nem pedig a lakosság széles tömegénél, lehet, hogy csak egy bizonyos, pl. felsőbb réteget (nemességet, papságot) érintő hatással állunk szemben.

A XVI—XVIII. századi kárpátaljai nyelvemlékek magyar jövevényszavainak és a mai népnyelv szókincsének a vizsgálata arra mutat, hogy ebben az esetben nem erről van szó.

A kárpátaljai ukrán nyelvjárások korai jövevényszavai közé tartozó szók kölcsönzésénél (pl. *chosen*, *chutar*, *biruv*) nem kell okvetlenül a két nép

tömegeinek állandó intenzív kapcsolatával számolnunk, bár ez a XIII. század végétől egyre inkább megvolt. Azonban a szókincs későbbi gyarapodásának alapvető módja egyre inkább a magyar és ukrán parasztság fokozódó állandó kapcsolatában keresendő. Természetesen a magyar állami élet, a feudális gazdaságok stb. szókincsének átvételében fontos szerepet játszott az a tény, hogy a kárpátaljai ukránok a magyar állam kereteiben, zömmel magyar földesurak birtokain robotoltak évszázadokon át (pl. kárpátaljai ukr. *varmedja*, *fjuješpan*, *dominija* stb. szavak esetében). Azonban a jövevényszavak jórésze és köztük éppen azok, amelyek a történelem változásait átérték és mindennap használatosak (kárpátaljai ukr. *gazda*, *legin'* stb.) nem felső kényszer vagy valamely felsőbb réteg hatása alatt honosodtak meg, hanem a magyar és ukrán nép sok évszázados együttes munkájának, harcának az eredménye. Annak, hogy együtt dolgoztak a földesúr földjén, a szomszéd vagy egy faluban lakók együtt vigadtak és bántódtak. Thököly és Rákóczi ezredeiben együtt harcoltak a szabadságukért. Úgy gondolom, hogy a velünk szomszédos szláv nyelvekben levő magyar elemek elterjedésének is ez volt az alapvető módja, nem zárva ki természetesen a kölcsönzés sok más módját sem. Itt egyrészt figyelembe kell venni azt, hogy a magyarság közvetítette a kárpátaljai ukránok felé pl. egyes növények: kukorica, dohány (vö. kárpátaljai ukr. *dohan*) természetét. Azonkívül, ha két nép évszázadokon egymás mellett él, átveszi a másiktól nemcsak bizonyos tárgyak használatát (pl. 'köpönyeg' kárpátaljai ukr. *kepenjak*, 'csobolyó' kárpátaljai ukr. *čoboljuv*) stb., hanem megismerkedvén egymás nyelvvel, kiegészítik saját szókincsüket a másik nyelvből vett olyan nem realitákat jelentő szavakkal is, amelyekre nekik, bár lehet, hogy van megfelelő szavuk, de a másik nyelv szava kifejezőbbnek tetszik. Ilyen okokkal magyarázandó a kárpátaljai ukrán nyelvjárások több szava. pl. *čalovati* 'csal', *legin'* 'legény', *sam* 'szám' stb. Mindazonáltal az idegen szavak kölcsönzése az átvevő nyelv gazdagodását szolgálja, kielégítve a társadalom fejlődése során felmerülő nyelvi szükségleteket.

Amikor a kárpátaljai nyelvjárások magyar jövevényszavainak az egész szókincshez való kapcsolatát vizsgáljuk, figyelembe kell venni más nyelvek hatását is. Lehetséges, hogy magyar jövevényszavak más nyelv közvetítésével kerültek át a kárpátaljai ukránba. Ezt az elvi lehetőséget azonban gyakorlatilag csak akkor kell figyelembe venni, ha a szó hangalakja vagy jelentése közvetlenül a magyarból nem magyarázható (pl. ukr. *njameš* 'nemes' a régi román *němeš* átvételétől származik). Nincs szükség közvetítés feltételezésére akkor, amikor az adott szó enélkül is megmagyarázható. Ezért helytelennek tartjuk azt, hogy V. POGORELOV Lucskay nyelvtanáról írt munkájában az ukr. *gazda*, *gazdynja* szavakat a szlovák és cseh jövevényszavak közt sorolja fel, bár esetleges magyar kölcsönzést is feltételez (Valerij POGORELOV, Karpatorusskije etjudy. I. Literaturnaja dejatel'nost' Michaila Lučkaja, karpatorusskogo pisatelja nač. XIX veka. Bratislava, 1939. 48. o.). Helyesebb lett volna a magyarból magyarázni e szavakat és megemlíteni mint esetleges kölcsönzési lehetőséget a szlovákot; ugyanígy a kárpátaljai ukr. *kurtyj* esetében (V. POGORELOV, i. m. 49. o.). Egyáltalán nem érthetünk egyet viszont FRANTIŠEK TICHÝ-vel, aki a kárpátaljai ukr. *haměšnyj* 'hamis' melléknév magyarból kölcsönzését meg sem engedi. (František TICHÝ, Vývoj současného spisovného jazyka na Podkarpatské Rusi. Praha, 1938. 19. o.)

Amíg a magyar jövevényszavak jól elválaszthatók az ukrán szókincs többi részétől, és csak a más nyelvek általi közvetítés képezheti vita tárgyát,

addig komoly nehézségekkel állnak szemben a kutatók a nyugati szláv jövevényszavak vizsgálatánál.

Így František TICHÝ a kárpátaljai postillák szókincsét elemezve bohemizmusnak tart olyan szavakat, amelyek pedig a lengyelből éppen úgy magyarázhatók, pl. *čuželožstvo* (F. TICHÝ, i. m. II. ó.) olyannyira, hogy ugyanezt a szót V. POGORELOV, aki pedig szintén szereti a szlovákból és csehből magyarázni a kárpátukrán szavakat, — lengyel eredetűnek is tartja (V. POGORELOV, i. m. 53. o.). F. TICHÝ idézett művében sorra igyekszik bebizonyítani a JU. A. JAVORSZKIJTÓL polonizmusokként feltüntetett szavakról, hogy azok bohemizmusok (F. TICHÝ, i. m. 19. o.). Sajnos bizonyításai nélkülözik a megfelelő alapot és azt a körültekintést, amellyel hasonló kérdések eldöntéséhez hozzá kellene látni. Ehhez nyilvánvalóan kevés a szó megléte az illető nyelvben és a kutatónak az a szándéka, hogy ebből a másik nyelv szavát magyarázza. Ezzel kapcsolatban ugyanis el kell végezni az egész kárpátaljai ukrán népi és irodalmi nyelvi szókincs történelmi fejlődésének, történelmi rétegeinek vizsgálatát, ami viszont az egész ukrán szókincs hasonló elenmezésére épülhet csak. Tudnunk kellene többek között, mi az a szókincs, amelyet az óoroszról megörzött, meghatározni a szétválás utáni óukrán szókincs réteget, a nyugati szláv jövevényszavakat és főleg a kárpátaljai ukránságra nézve azt, mely szavakat vehetett csak a lengyelből, mi az amit mindkét nyelvből vehetett és azon szavakat, amelyek csak a szlovákból eredhetnek. A kérdés megoldását semmiféle egyszerűsítés nem viszi előre. Így V. POGORELOV az egész ukránban elterjedt olyan szavakat mint: *škoda, strava, priklad, uživati* stb. szintén a szlovákból magyarázza (V. POGORELOV, i. m. 51–52. o.), pedig ezek az egész ukrán nyelvterületen ismeretesekek.

Hogy e kérdés leegyszerűsítéséből milyen eredmények születnek, arra jó példát ad V. POGORELOV idézett művében. Ószerint például a *pročto, proto* kifejezések is a csehből, szlovákból magyarázandók (V. POGORELOV, i. m. 51. o.), pedig a *pro* előjáró hasonló használata már az óoroszban is előfordul (vö. I. I. SREZNEVSKIJ, *Materialy dlja slovarja drevne-russkogo jazyka po pišmennym pamjatnikam*, S-Pb. II. 1902. *pro*. 3.) és a kárpátaljai XVI. századi Nyagovai Postillában is igen gyakori, ami arról tanúskodik, hogy a *pro* hasonló használata eredeti keletiszláv sajátossága a kárpátaljai nyelvjárásoknak. Hasonlóképpen a *čas* szó is megvan 'idő' jelentésben már az óoroszban (I. I. SREZNEVSKIJ, i. m. III. 1912.), és szó sem lehet kölcsönzésről, ahogy ezt V. POGORELOV állítja (V. POGORELOV, i. m. 52. o.). Ha ily nagy igyekezethez a körültekintés ekkora hiánya járul, akkor rövidesen nem marad a kárpátaljai ukránban más, csak jövevényszó.

KNIEZSA ISTVÁN

Amit Gáldi László a jövevényszavak kutatásával kapcsolatban kifejtett, az természetesen helyes és elfogadható, legfeljebb az kifogásolható, hogy maximalista. Ilyen követelményeket egy emberrel szemben nem szabad támasztani, mert ilyen sokoldalú munkát egy ember elvégezni nem tud. Az eredmény ugyanis csak az lehet, hogy vagy torzóban marad a munka, vagy pedig esetleg — a rendkívül sok nehézségtől megriadva — a munkát el sem kezdik. Az ilyen maximalista követelményeket legfeljebb egy kollektív munkaközösségtől lehet elvárni. Így pl. az a követelmény, hogy minden szláv eredetű szavunk esetében évszázadokra visszamenőleg kell feldolgozni az egész korábbi szakirodalmat,

azt jelenti, hogy nekem éveken keresztül kellett volna a Miklosich előtti, végeredményben mégis csak dillettáns szakirodalmat gyűjtögetnem, míg végre hozzáfoghattam volna az én t u l a j d o n k é p p e n i munkámhoz, a k o m o l y szakirodalmi kritikai megrostálásához. Ha ilyen követelményeket segeztek volna nekem, mielőtt a munkámnak neki láttam, biztos, hogy soha sem kezdtem volna hozzá. Így is tízszer annyi gyűjtő munka fekszik benne, mint eredetileg terveztem. És a második kötetem, most, az első kötet tanulmányai után, csak úgy készülhet el, ha a rendkívüli fárasztó adatgyűjtési munkákra valami segítséget kapok.

A közbeeső nyelvek kérdésében is egyetértek Gáldival, de nyilván ő is tisztában van azokkal a súlyos nehézségekkel, amelyek itt mindenütt a kutatás útjában állanak. A közvetítő nyelvet néha ugyan, legtöbbször hangtani alapon, meg lehet állapítani (pl. latin *fīrmare* > ófelnémet *fīrmon* > szlovén *bīrmatī* > magyar *bérmál*), azonban a helyzet az, hogy legalább ugyanannyi esetben ez nem dönthető el. Ilyenkor kénytelenek vagyunk megelégedni a „kétes” megjelöléssel. Munkám második csoportja majdnem mind ilyen jellegű. Természetesen, a jövő kutatása során soknak az eredete tisztázódik, de majdnem bizonyos, hogy sok esetben tovább is kénytelenek leszünk a „kétes” jelzőt megtartani.

Gáldi László a szláv szókines vizsgálatnak két gyengéjét említi. Az egyik a jövevényszó-kutatás kezdeti stádiuma. A másik pedig a szótörténeti kutatásoknak majdnem teljes hiánya. Mindkettőben feltétlenül igaza van, bár éppen most mintha kezdene a helyzet javulni. A szláv nyelvek germán elemei megnyugtató módon vannak tisztázva, de az utóbbi időben hozzáfogtak már az egyes szláv nyelvek német elemeinek feldolgozásához is. Egyebekben azonban sok még a tennivaló. Hiányzik pl. az összsláv nyelv latin elemeinek szakavatott vizsgálata. Ami van, az egy régi rendszerű doktori disszertáció nivóját nem éri el. Hiányzik a szláv nyelvek neo-latin és török eredetű szókinesének feldolgozása is. Súlyos hiba, hogy a mai napig nem akadt olyan kutató, aki a szláv és török nyelvészet területének tökéletes ismeretében szólt volna a szláv nyelvek török elemeinek kérdéséhez.

A másik, talán még súlyosabb hiba, a nyelvtörténet teljes elhanyagolása. Ez azt eredményezi, hogy alig száz éves szavakat vetítenek vissza az összsláv korba. Én pl. a magyar nyelv szláv jövevényszavairól írt munkám során számtalanszor talákoztam a csehben olyan szavakkal, amelyek látszólag ősiiek, hiszen hangtanilag is, jelentés tanilag is teljesen ősi szavak benyomását keltik. Mégis, a rendelkezésemre álló nyelvtörténeti források tanúsága szerint nem régebbiek a XVIII. század végénél, és vagy valamely szláv nyelvből vannak átvéve, vagy pedig mesterséges alkotások. Tehát mindenképpen a cseh nyelvújítás korából valók. Ilyen szavak minden szláv nyelvben vannak, de hogy melyek azok, az egyes szláv nyelvek területéről külön-külön összeállítandó nyelvújítási szótárak előtt ez csak rendkívül fárasztó munkával állapítható meg. Ide tartozik különben a tükörszavak kérdése is. Unbegaunak biztosan igaza van hogy az oroszban a tükörszavak száma más szláv nyelvhez viszonyítva lényegesen kevesebb, hiszen tudvalevő, hogy az összes szláv nyelvek közül az orosz a legkevésbé purista.

Nagyon élesen bírálja Gáldi a bolgár értelmező szótár szócikkeinek végén található etimológiákat. Én ezt kissé túlzásnak tartom, mert a hasonló jellegű munkákban mindenütt körülbelül ugyanolyan nivójú szómagyarázatokat találunk. Az értelmező szótáraknak végeredményben nem feladatuk az etimo-

lógiai tájékoztatás. De majdnem valamennyi ad valami rövid tájékoztatást. Pl. hogy eredeti szó, ilyen vagy olyan nyelvből való átvétel, stb. Igen ám, de mint már fentebb is érintettük, a helyzet nem mindig ilyen egyszerű, hanem sokszor a szó csak sok nyelv közvetítésével került át, esetleg, ami a legtöbb esetben így is van, a közvetlen átadó nyelv nem is állapítható meg. Hogy pl. milyen eredetű a magyarban a *balzsam*, azt talán mégsem kell az értelmező szótár szerkesztőjének külön kikutatnia, különösen akkor, amikor a kérdés, mint pl. a bolgár nyelv jövevényszavait illetően, még jóformán sehogyan sincs tisztázva. Tehát szerintem jobb, ha ilyen esetben az értelmező szótár egyszerűen lemond az etimológiákról.

Gáldi László igen érdekes előadásához ezeket akartam hozzáfűzni. Úgy gondolom, hogy a hozzászólásomban felvetettem néhány olyan kérdést is, amely más szláv nyelvek magyar jövevényszavainak vizsgálatánál is felmerül, és így megvitatás hasznos a szláv nyelvek jövevényszavainak kutatása szempontjából.

GÁLDI LÁSZLÓ válasza

Időnk nagyon előrehaladt s ezért csak távirati stílusban válaszolok azokra megjegyzésekre, melyek elhangzottak. Hálásan köszönöm PAIS DEZSŐ és KNEZSA ISTVÁN akadémikusok szíves hozzászólását. Mindkét hozzászólás arra bátorít, hogy továbbra is foglalkozzam ezekkel a kérdésekkel. Ami KNEZSA akadémikus hozzászólását illeti, legyen szabad megjegyzem a következőket. Kétségtelen, hogy abban a programban, amelyet én vázoltam, valóban voltak — hogy úgy mondjam — ideális követelmények. Viszont azért kell a mércét kissé magasabbra állítani, hogy ezekből a követelményekből mindegyik munkában, a lehetőségeknek megfelelően, annyi valósuljon meg, amennyit egy embernek, vagy egy munkaközösségnek teljesítőképessége elbír. Ha ezeknek a követelményeknek csak egy-egy részletében komoly haladás történik, már ez is fontos lépés lesz a tények pontosabb regisztrálása felé.

Kezdeném talán KNEZSA akadémikus utolsó megjegyzésével. Nekem az a véleményem, hogy pl. egy bolgár kutató, ha nem is tud a részletekbe belemenni, azért annyit megjegyezhetne, hogy a szó végső forrása a görög *ζοίσις* szó ugyan, de szóvégi *s*-nélküli alak használatos a legtöbb európai nyelvben. És itt felsorolna néhány megfelelő alakot. Ebben az esetben már sokkal szélesebb lenne a perspektíva és főleg nem vezetné félre a szótár használóját.

Ami TAMÁS LAJOS levelező tag ötletét illeti, valóban meg kellene beszélni etimológiai téren a legsürgősebb teendőket. Én ezt közép- és kelet-európai vonatkozásban az egyik legfontosabb tudományos feladatnak tartom és nagyon helyes volna, ha az Akadémia I. osztálya, a szlavisztikai napok befejeztével ebben az irányban is konkrét módon állást foglalna. Benyomásom az, hogyha pl. jövőre meg lehetne szervezni külföldi vendégek jelenlétével egy ilyen összejövetelt az etimológiai kutatásokkal kapcsolatban, már ez is bizonyos mértékben elősegítené további lépéseinket.

FOGARASI MIKLÓS felszólalásával s az általa említett konkrét példával kapcsolatban csak arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy a *kocsi* szónak európai történetét az bonyolítja, hogy a franciában volt egy korábbi *la coche* szó is, amely a *claudica* latin szóból származik és ami igen jelentős mértékben befolyásolta a magyar *kocsi* szónak esetleges átvételét. (Közbeszólás: Külföldi kutatók nem mindenütt ismerték el.) Külföldi tudósok

éppen ezért kételkednek is, de azt hiszem, hogy a kérdést éppen a Gunda Béla által említett tárgyi szempontok közelebbi vizsgálata döntené el véglegesen. Tehát ismétlem, hogy a vokalizmussal kapcsolatban a francia *coche*-nak esetleges befolyását is figyelembe kell venni. — Valamiről még nem beszéltem, de legyen szabad éppen Fogarasi hozzászólásához kapcsolódva ezt is megemlítenem. Amikor az oroszban megjelenik nyugati kölcsönzőként pl. az, hogy армия, akkor a jövevényszó-kutatónak szerintem azt is meg kell vizsgálnia, vajon az армия szó megjelenésének korában milyen szinoním szavakkal kerül összeütközésbe, melyek azok a szinoním szavak, amelyeket kiszorít és a hagyományos войско-val szemben mi volt az a plusz pl. szervezetben. európai jellegben stb., amit az армия jelent. És amikor ugyanez az orosz армия megjelenik a román nyelvben, akkor ismét megvizsgálandó, hogy vajon ez milyen haladást jelent. S ha különféle követi jelentéseket és egyebeket használunk, mindig figyelembe kell venni azt is, vajon a használt idegen, vagy jövevény szó már orosz fogalmakra, orosz tárgyakra vonatkozik-e vagy külföldiekre. Tehát nem elég a szavak pusztá idézése, hanem a legtömörebb formában meg kell mondani, hogy ha például a генералиссимус szóra van adatom a XVII. századból, akkor ez orosz méltóság volt-e vagy külföldi. Gyanakszom, hogy ez akkor még külföldi volt, annál is inkább, mert tudjuk, hogy a történelem első généralissime-je maga Richelieu bíboros volt.

GUNDA BÉLA igen értékes hozzászólásával kapcsolatban szeretnék még valamire figyelmeztetni. A parole-tényeket, tehát az egyes emberekhez fűződő szóátvételt — s most a turóci „jurtá”-ra gondolok — meg kell különböztetni a kollektív nyelvtudatba behatoló átvételektől. Tehát a „fata pădurii” nem érdekes addig, amíg csak egy magyarul beszélő személy használja, viszont mihelyt egy közösség használja, már rögtön érdekessé válik. Nagyon fontos dolog az is, hogy amikor egy nép új fogalmakkal ismerkedik meg, mennyiben alkalmazza ezekre a maga hagyományos szavait. Legyen szabad egyetlen példát idéznem. A magyarban a *toll* szó az 'író toll' jelentésben a toll tökéletesedésének összes fázisait végigélte. Viszont kb. egy hete megdöbbenéssel értesültem arról, hogy a zürjén nyelvben, ahol szintén van szó a tollra, mint madártollra, ez a szó csupán madártollat jelent és az író toll már csak az orosz eredetű *pjero*-val nevezhető meg. Következésképpen ott e szónak a fejlődése nem olyan volt, mint a magyarban; a madártollat jelző szó már képtelen volt felvenni az író toll jelzését is (Közbeszólás: Nem írtak madártollal), tehát ismétlem, nyilvánvaló, hogy mindegyik esetben a társadalmi körülmények és a történeti feltételek gondos mérlegelése kívánatos.

Befejezésül bevallok még valamit. Sok egyéb tudományos tervem között egyszer — ha hozzájutnék — és főleg ha megfelelő kutatási lehetőségekre is mód nyílna, nagyon szeretnék megírni egy monográfiát az orosz nyelv francia jövevényszavairól. Tehát azok a követelmények, amelyeket itt felállítottam, bizonyos mértékben a saját magam számára állított követelmények, különösen akkor, ha egy viszonylag modern kultúrhatásról van szó, melynek tárgyi feltételeit is jól ismerjük. Bízom abban, hogy egyszer még eljön az idő, amikor ezt a tervemet is megvalósíthatom.

*

A Szlavisztikai Napok keretében hangzott el HADROVICS LÁSZLÓ: „A délszláv típusú Nagy Sándor regény keletkezése” — c. előadása, amelyet folyóiratunk egyik későbbi kötetében közlünk.